

ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ,
ΤΕΧΝΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΟΙ ΠΕΝΤΕ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ
ΠΟΥ ΚΑΘΙΕΡΩΣΑΝ ΤΟΝ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟ
(1885-1895)**

**Ο ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΠΑΡΟΞΥΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΤΟΝ ΤΥΠΟ**

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΤΖΙΟΥΒΑΛΗΣ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ,
ΤΕΧΝΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΟΙ ΠΕΝΤΕ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ
ΠΟΥ ΚΑΘΙΕΡΩΣΑΝ ΤΟΝ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟ
(1885-1895)**

**Ο ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΠΑΡΟΞΥΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΤΟΝ ΤΥΠΟ**

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη
Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο
Νεάπολις**

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΤΖΙΟΥΒΑΛΗΣ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Γιώργος Καρατζιουβάλης, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: ...Γιώργος Καρατζιουβάλης.....

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Οι πέντε εκλογικές αναμετρήσεις που καθιέρωσαν τον δικομματισμό (1885-1895). Ο προεκλογικός παροξυσμός μέσα από τον Τύπο.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος) [Αντώνης Κλάψης, Επίκουρος Καθηγητής]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: [Κατερίνα Παπαζαχαρία, Λέκτορας]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: [Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας]

Περίληψη

Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό κράτος κατατρώχεται αφενός από πολλά εσωτερικά προβλήματα, όπως το Κρητικό, το Λαυρεωτικό και το Ανατολικό ζήτημα, αφετέρου από την αναγκαιότητα ανασυγκρότησης της εξωτερικής πολιτικής, καθώς τα δεδομένα μεταβάλλονται συνεχώς στα Βαλκάνια. Το σαθρό πολιτικό σύστημα που κυριαρχεί στη χώρα δεν στέλνει ευοίωνα μηνύματα στον λαό, ο οποίος καλείται συχνά να επιλέξει νέα κυβέρνηση. Στην πολιτική κρίση μερίδιο ευθύνης είχε φυσικά ο ανώτατος άνδρας της Ελλάδας, ο βασιλιάς. Ο Γεώργιος συνήθιζε να διορίζει κυβερνήσεις-μειοψηφίας της αρεσκείας του διαιωνίζοντας τη δυσλειτουργία του συστήματος.

Την αυθαιρεσία του στέμματος ανακόπτει η ψήφιση της αρχής της δεδηλωμένης από έναν νέο πολιτικό, τον Χαρίλαο Τρικούπη αρχηγό του Πέμπτου Κόμματος, που έμελλε να αποτελέσει μία από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες του έθνους. Αρθρογραφώντας στηλιτεύει την πολιτική κατάσταση της χώρας υποδεικνύοντας κυρίως τον βασιλιά. Ο Τύπος, άλλωστε, της εποχής αρχίζει να γίνεται πιο ενεργός. Οι πρώτες βραχύβιες κυβερνήσεις του Τρικούπη είναι γεγονός, με κύριο αντίπαλο έναν σημαντικό πολιτικό, τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Το σκηνικό αρχίζει να αλλάζει. Η πεντακομματική βουλή έδωσε τη θέση της σε δύο μεγάλα κόμματα: στο Νεωτεριστικό Κόμμα του Τρικούπη και στο Εθνικό Κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη –μετά τον θάνατο του προκατόχου του Κουμουνδούρου.

Από το 1885 ο δικομματισμός αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτικής ζωής του Έλληνα ψηφοφόρου, και άφθονη τροφή για τις εφημερίδες. Μέσα από τα φύλλα του Τύπου γίνεται κατανοητή η φρενίτιδα που κυριαρχούσε στα δύο αντίπαλα στρατόπεδα και κατ' επέκταση στους πολίτες. Τα «κάτω οι φόροι» και «κάτω ο Πετρέλαιος» της δηλιγιαννικής παράταξης συναγωνίζονταν τα «κάτω ο Μογγόλος» και «κάτω η συναλλαγή» των τρικουπικών.

Ο δικομματικός κανόνας διήρκεσε για δέκα χρόνια και για πέντε εκλογικές αναμετρήσεις, την πρωθυπουργική θέση εναλλάσσονταν οι δύο ηγετικές προσωπικότητες. Ο βασιλιάς από την άλλη καταπατούσε συχνά την αρχή της δεδηλωμένης προσπαθώντας να εξισορροπήσει την κατάσταση ή να οξύνει τα πάθη.

Το πρώτο σκέλος της εργασίας πραγματεύεται το ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής ζωής της χώρας ώστε να γίνει κατανοητή η ανάγκη ανασύστασής της. Παρουσιάζεται περιληπτικά, όλη η πορεία από την πολυκομματική βουλή μέχρι και τη θεμελίωση του δικομματισμού. Ενώ, εν συντομία φωτογραφίζεται ο χαρακτήρας των δύο αντίπαλων κομμάτων: του Νεωτεριστικού και του Εθνικού Κόμματος.

Στο δεύτερο και κύριο μέρος, αναλύονται διεξοδικά οι πέντε εκλογικές αναμετρήσεις από το 1885 έως το 1895, με έμφαση στην πολεμική των αντίπαλων εφημερίδων. Κάθε υποκεφάλαιο ξεκινά με τα έργα που έκανε κάθε κόμμα την περίοδο διακυβέρνησής του και στη συνέχεια παρουσιάζεται η αντίδραση του Τύπου. Οι Τρικουπικές εφημερίδες: *Ώρα*, *Ακρόπολις*, *Εφημερίς*, *Αί Έκλογαί* και η *Εωθινή*, έρχαν τα πυρά του στις δηλιγιαννικές: *Πρωΐα*, *Νέα Εφημερίς*, *Εθνική*, *Επιθεώρησις*, *Χώρα* και *Καιροί*. Σε ορισμένες περιστάσεις, βέβαια, άλλαζαν στρατόπεδο, ή ήταν εναντίον και των δύο.

Το τρίτο σκέλος της εργασίας, δίνει μια πιο γενική εικόνα. Αρχικά, αναλύεται η «επόμενη ημέρα» των εκλογών. Η αντίδραση των εφημερίδων μπροστά στα αποτελέσματα αντικατοπτρίζει το ίδιο έκδηλα με την παρουσίαση των εκλογών τη διάθεση των ψηφοφόρων και τον αναβρασμό που επικρατεί. Στη συνέχεια παρουσιάζεται σύντομα το τέλος του δικομματισμού, αλλά και η προπαγάνδα του Τύπου που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με αυτή των βουλευτών. Στο τελευταίο τμήμα, αναλύεται η στάση του Γεώργιου στα εσωτερικά ζητήματα των τελευταίων δεκαετιών του αιώνα, και πώς αυτή επηρέασε τις κινήσεις πολιτικών και πολιτών.

Summary

In the last quarter of the 19th century the Greek state was haunted, on the one hand by many internal problems, such as the Cretan, Lavrean and Eastern issues, and on the other by the necessity of reorganizing foreign policy, as the data are constantly changing in the Balkans. The weak political system that prevails in the country does not send auspicious messages to the people, who are often called upon to elect a new government. In the political crisis, of course, the supreme man of Greece, the king, had a share of responsibility. George used to appoint minority governments of his choice, perpetuating the dysfunction of the system.

The arbitrariness of the crown is stopped by the voting of the principle announced by a new politician, Charilaos Trikoupis, leader of the Fifth Party, who was to become one of the greatest personalities of the nation. By writing articles, he stigmatizes the political situation of the country, indicating mainly the king. The press, after all, of the time is beginning to become more active. The first short-lived governments of Trikoupis are a fact, with the main opponent being an important politician, Alexandros Koumoundouros. The scene is beginning to change. The five-party parliament gave way to two major parties: Trikoupis's Modernist Party and Theodoros Diligiannis's National Party - after the death of Koumoundouros.

Since 1885, bipartisanship has been an integral part of the political life of the Greek electorate, and plenty of food for the newspapers. The frenzy that prevailed in the two rival camps and consequently in the citizens can be understood through the press. The "down the taxes" and "down the Petroleum" of the Diligianni faction competed with the "down the Mongol" and "down the Trikoupis faction".

The bipartisanship rule lasted for ten years and for five electoral contests, where the two leading personalities alternated as prime minister. The king, on the other hand, often violated the principle of the declaration, trying to balance the situation or sharpen the passions.

The first leg of the project deals with the historical context of the country's political life in order to understand the need for its reconstitution. The whole process is presented briefly, from the multi-party parliament to the foundation of the

bipartisanship. Meanwhile, the character of the two rival parties, the Modernist and the National Party, is briefly reflected.

In the second and main part, the five electoral contests from 1885 to 1895 are analyzed in detail, with emphasis on the war of the rival newspapers. Each subchapter begins with the work done by each party during its rule and then the reaction of the press is presented. The newspapers from Trikoupis's party: *Ώρα*, *Ακρόπολις*, *Έφημερίς*, *Αί Έκλογαί* and *Έωθινή*, threw their fire at Diligiannis's party newspapers: *Πρωΐα*, *Νέα Έφημερίς*, *Έθνική*, *Έπιθεώρησις*, *Χώρα* and *Καιροί*. Although, in some cases, they changed sides, or were against both.

The third leg of the project gives a more general picture. First, the “next day” of the elections is analyzed. The reaction of the newspapers to the results clearly reflects the same with the presentation of the elections, the mood of the voters and the turmoil that prevails. Then comes the end of bipartisanship. The last section analyzes George's stance on the internal affairs of the last decades of the century, and how it influenced the movements of politicians and citizens.

**Αφιερωμένο στους μαθητές μου
και την οικογένειά μου
για την υπομονή**

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1 – Ιστορικό πλαίσιο	2
1.1 Ο πολυκομματισμός του παρελθόντος.....	2
1.2 Τα πρώτα ψήγματα δικομματισμού	3
1.3 Η εδραίωση του δικομματικού κανόνα	4
1.3.1 Η πολιτική ταυτότητα του Νεωτεριστικού Κόμματος.....	5
1.3.2 Η πολιτική φυσιογνωμία του Εθνικού Κόμματος	6
Κεφάλαιο 2 – Οι πέντε εκλογικές αναμετρήσεις (1885-1895).....	7
2.1 Οι εκλογές της 7 ^{ης} Απριλίου 1885	7
2.2 Οι εκλογές της 4 ^{ης} Ιανουαρίου 1887	11
2.3 Οι εκλογές της 14 ^{ης} Οκτωβρίου 1890.....	16
2.4 Οι εκλογές της 3 ^{ης} Μαΐου 1892	20
2.5 Οι εκλογές της 16 ^{ης} Απριλίου 1895	25
Κεφάλαιο 3 –Τα παρελκόμενα των εκλογών	31
3.1 Η επόμενη μέρα των εκλογών	31
3.1.1 Τα αποτελέσματα της 7 ^{ης} Απριλίου 1885.....	31
3.1.2 Τα αποτελέσματα της 4 ^{ης} Ιανουαρίου 1887.....	32
3.1.3 Τα αποτελέσματα της 14 ^{ης} Οκτωβρίου 1890	33
3.1.4 Τα αποτελέσματα της 3 ^{ης} Μαΐου 1892	33
3.1.5 Τα αποτελέσματα της 16 ^{ης} Απριλίου 1895.....	34
3.2 Το τέλος του δικομματισμού.....	35
3.3 Η προπαγάνδα του Τύπου	36
3.4 Το στέμμα θιασώτης του διπολισμού.....	36
Συμπεράσματα	39
Βιβλιογραφία.....	41

Κεφάλαιο 1 – Ιστορικό πλαίσιο

1.1 Ο πολυκομματισμός του παρελθόντος

Τη δεκαετία του 1870 κυριαρχεί ένας πολιτικός αναβρασμός με επάλληλες κυβερνήσεις μειοψηφίας και διαφθοράς και βασιλική ασυδοσία. Ο πολυκομματικός χάρτης της Ελλάδας απαρτιζόταν α) από τον Δημήτριο Βούλγαρη: μια προσωπικότητα που δεν δίσταζε να αυθαιρετεί και να παρατυπεί προς όφελος του κόμματός του, υποστήριζε μία βουλή αποδυναμωμένη μόνο με νομοθετικές λειτουργίες, ενώ η εκτελεστική εξουσία θα ανήκε στον βασιλιά και τον πρωθυπουργό, β) τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο: έναν πολιτικό με δημοκρατικές πεποιθήσεις, τασσόταν απέναντι από το Βούλγαρη στηρίζοντας τη συνταγματική κυβέρνηση που προέκυπτε από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, γ) τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη: αρχηγό του Εθνικού Κομιτάτου, του πιο συμβιβαστικού κόμματος, που διατεινόταν την ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και την εξισορρόπηση της πολιτικής κατάστασης, ωστόσο οι θέσεις του σχετικά με τα προνόμια του στέμματος αναιρούσαν τη διαλλακτικότητά του, και τέλος δ) τον Θρασύβουλο Ζαΐμη: πρωθυπουργό λίγων μηνών αλλά υπουργό πολλών ετών, που το όνομά του συνδέθηκε με αιματηρά γεγονότα.¹

Σε αντίδραση προς τα υφιστάμενα κόμματα, ένα Πέμπτο Κόμμα όπως ονομάστηκε από την κοινή γνώμη και Νεωτερικό Κόμμα από τους ιδρυτές του, κάνει την εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή της χώρας. Μεγάλες προσωπικότητες προσχώρησαν στον νεοπαγή σχηματισμό, του οποίου ηγέτης καθιερώθηκε ο Χαρίλαος Τρικούπης. Η εμβληματική προσωπικότητά του και η νεωτεριστική ιδεολογία του –που δικαιολογεί και το όνομα του κόμματος– θα σφραγίσει την πολιτική πορεία της Ελλάδας από το 1875 έως την εκπνοή του 19^{ου} αιώνα.²

Με κορωνίδα τη θωράκιση του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης και την εξυγίανση των κακώς κειμένων της κοινωνίας διαμορφώθηκε το πρόγραμμα

¹ Νίκη Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 5, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.9-13

² Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Κάκτος, Αθήνα 2019, σ. 82-83 και Αντώνης Κλάπης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 161-164

του Πέμπτου Κόμματος προσκείμενου στα ιδανικά της Βρετανίας. Η σύσταση κυβέρνησης αποκλειστικά από το πλειοψηφόν κόμμα που προήλθε από αδιάβλητη εκλογική διαδικασία και η ελεύθερη επιλογή υπουργών από τον πρωθυπουργό αποτελούσαν τις πρώτες αρχές που πρέσβευε το τρικουπικό κόμμα. Εν συνεχεία, η πλήρης ευθύνη της κυβέρνησης στα θέματα της χώρας και η προσαρμοσμένη στις συνταγματικές αξίες θέση του βασιλιά θα εξομάλυνε την κλονισμένη ελληνική κοινωνία. Τομή στην πολιτική ζωή ήταν η υιοθέτηση ενός δικομματικού συστήματος σύμφωνα με τα βρετανικά πρότυπα, το οποίο άμεσα μεταφραζόταν σε απόρριψη κυβερνήσεων μειοψηφίας και συνασπισμών και στην ελάττωση της αυθαιρεσίας του θρόνου.³

1.2 Τα πρώτα ψήγματα δικομματισμού

Μπορεί η κυβέρνηση του Τρικούπη το 1875 να ήταν μικρής διάρκειας, ωστόσο η πολιτική της αρχής της δεδηλωμένης δεν ήταν καθόλου μικρής σημασίας. Από το 1875 και για δύο χρόνια τα κόμματα του Κουμουνδούρου και του Δελιγεώργη εναλλάσσονταν στην πρωθυπουργία. Περισσότερο, όμως, αποτελούσε αποτέλεσμα κοινοβουλευτικής αστάθειας παρά προσήλωσης του λαού σε δύο μόνο πολιτικές προσωπικότητες.⁴

Την περίοδο 1878 έως 1885 διαφαίνεται στο πολιτικό σκηνικό μια σταθερότητα στην επιλογή των ψηφοφόρων μεταξύ του Τρικούπη και του Κουμουνδούρου. Απαύγασμα της δεδηλωμένης –με την αυτοσυγκράτηση πλέον του βασιλιά Γεωργίου– ήταν η απουσία, όσο ήταν δυνατό, της ισχυρής προπαγάνδας, η μείωση της δύναμης των μικρότερων κομμάτων και η εκτέλεση πιο αδιάβλητων εκλογών.⁵

Οι δικαιοκρατικές αρχές και ο εξορθολογισμός της διοίκησης αποτελούσαν μέρος της πολιτικής των δύο μεγάλων κομμάτων της εποχής, εντούτοις διέφεραν στον τρόπο εφαρμογής τους. Γι' αυτό και οι πολίτες εμπιστεύτηκαν τα δύο αυτά κόμματα που έφεραν πρόγραμμα και απέπνεαν σταθερότητα. Καταλήγοντας, και πάλι, δεν μπορούμε να μιλάμε για την απολυτότητα στην εσωτερική πολιτική που θα είχαν

³ Μαρωνίτη, ό.π., σ. 9-10

⁴ Δαφνής, ό.π., σ. 77-81

⁵ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', MIET, Αθήνα 2008, σσ. 539-541

αργότερα ο Τρικούπης και ο Δηλιγιάννης. Κανένα κόμμα δεν κατάφερε να προσποριστεί την πλειοψηφία και να εφαρμόσει την πολιτική του χωρίς συμβιβασμούς και την σύμπραξη συμμάχων. Ενώ μετά την έξαρση του Ανατολικού ζητήματος τα συστήματα των κομμάτων αναδιαμορφώθηκαν με παρονομαστή την εξωτερική πολιτική.⁶

1.3 Η εδραίωση του δικομματικού κανόνα

Οι τακτές εκλογικές αναμετρήσεις και ο ασταθής πολιτικός βίος διαιώνιζαν την πολιτική αβεβαιότητα. Η κατάσταση αυτή συναρτημένη με την τακτική του βασιλιά να προκρίνει κυβερνήσεις της αρεσκείας του ώθησαν τον Τρικούπη το 1875⁷ να καθιερώσει την αρχή της δεδηλωμένης. Πλέον, το κόμμα που θα αναλάμβανε την εξουσία προϋπέθετε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών προτού ο βασιλιάς σχηματίσει κυβέρνηση.⁸ Κατά τα πρότυπα της Αγγλίας, η συγκρότηση δύο μεγάλων κομμάτων και η εναλλαγή τους στην ηγεσία της χώρας θα έπαυε την πολιτειακή κρίση. Μέσα στο δικομματικό αυτό πλαίσιο τα μικρά κόμματα θα εξαλείφονταν ή θα ενσωματώνονταν στα δύο μεγάλα. Θα σταματούσε η μεταπήδηση βουλευτών από το ένα κόμμα στο άλλο με απότοκο σταθερότερες κυβερνήσεις πλειοψηφίας.⁹ Κυρίως, όμως, ο Τρικούπης θα ήταν ελεύθερος να υλοποιήσει το πρόγραμμα της «Ανόρθωσης» που σταχυολογείται στα εξής: ορθό κοινοβουλευτικό σύστημα, εκσυγχρονισμός του κράτους, δημιουργία συγκοινωνιακού δικτύου, ανασυγκρότηση στρατού και ειρήνευση με την όμορη αυτοκρατορία.¹⁰ Το ανορθωτικό πρόγραμμα προσέκρουε συνεχώς στα πιστεύω της αντιπολίτευσης.

Ο δικομματισμός εμφανίστηκε δειλά το 1875 μεταξύ του Τρικούπη και του Κουμουνδούρου, εδραιώθηκε από τις εκλογές του 81' ανάμεσα στον Τρικούπη και τον Δηλιγιάννη και καθιερώθηκε έως και το πολιτικό τέλος του Μεσολογγίτη πολιτικού στην εκπνοή του 19^{ου} αιώνα.

⁶ Hering, ό.π., σ. 541-543

⁷ Φυσικά, είχαν προηγηθεί δύο άρθρα του Τρικούπη «Τις πταίει» και «Παρελθόν και Ενεστώς» που στηλίτευαν την πολιτειακή κρίση και δακτυλοδεικτούσαν τον βασιλιά ως υπαίτιο. βλ. Μαρωνίτη, ό.π., σ. 14

⁸ Στο ίδιο, σ. 15-16 και Νίκος Κ. Αλβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 128-130

⁹ Νάση Μπάλτα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη (1881-1895)», στο Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη & Χρήστος Χρηστίδης, *Θέματα ελληνικής ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 227-228

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 227

Πέντε εκλογικές αναμετρήσεις από το 1885 έως το 1895 μαρτυρούν την εδραίωση του δικομματισμού του Τρικούπη και του Δηλιγιάννη στην Ελλάδα. Αν και ξεκίνησε από το 1875 –σύμφωνα με τα αποτελέσματα των εκλογών που παρουσίαζαν μόνο δύο πρωθυπουργούς να εναλλάσσονται στην ηγεσία της χώρας– τα χρόνια μέχρι το 1882 δεν μπορούν να ενσωματωθούν στο δικομματικό σύστημα αρχικά, γιατί συνέχιζαν να υπάρχουν και τα υπόλοιπα κόμματα στο κοινοβούλιο και δεύτερον λόγω των βραχύβιων κυβερνήσεων του Τρικούπη όπου δεν κατόρθωνε να επιβάλλει το πρόγραμμά του.¹¹

Συνεπώς, ο διπολισμός κυριαρχεί ανάμεσα στον Τρικούπη και τον Δηλιγιάννη με αφετηρία την εθνική στρατηγική που θα ακολουθούσαν οι δύο προσωπικότητες στα ζητήματα που ταλάνιζαν τη χώρα.¹² Η πόλωση είναι εμφανής από τον προεκλογικό παροξυσμό και από το εκλογικό αποτέλεσμα των περιοχών. Χοντρικά, μπορεί να υποστηριχθεί πως ο Τρικούπης έβρισκε του υποστηρικτές του στις πόλεις, ενώ αντίθετα η ύπαιθρος τασσόταν στο πλευρό του συντηρητικού Δηλιγιάννη. Διχασμένα ήταν και τα νησιά της ανεξάρτητης Ελλάδας.¹³ Γεγονός είναι πάντως, ότι οι εκλογικές αναμετρήσεις, όπως αποτυπώθηκαν και από τον Τύπο, εξήραν τον δικομματισμό αναδεικνύοντας εναλλακτικά τον έναν απόλυτο κυρίαρχο της πολιτικής σκηνής και τον άλλον ολοσχερώς συντετριμμένο.¹⁴

1.3.1 Η πολιτική ταυτότητα του Νεωτεριστικού Κόμματος¹⁵

Στόχος του Νεωτεριστικού Κόμματος και του εκφραστή του Χαρίλαου Τρικούπη ήταν η Ελλάδα να αποκτήσει μια θέση στο ιεραρχικά δομημένο διεθνές σύστημα. Αρχικά, η εσωτερική ανασύσταση με ερείσματα την οικονομική ανάπτυξη και το κράτος δικαίου και δεύτερον η αναβάθμιση της εικόνας της χώρας με τις συμμαχίες και την πρόοδο της πιστοληπτικής ικανότητά της, αποτελούσαν τις

¹¹ Στο ίδιο, σ. 210-211

¹² Η Νίκη Μαρωνίτη αναφέρει αναλυτικά τις ιδιαιτερότητες των δύο σχηματισμών που παγίωσαν τον δικομματισμό: όπως το ζήτημα του αλυστρωτισμού, τη διαφορετική πολιτική κουλτούρα, τον χωροχρόνο και τις συγκυρίες όταν κυβερνούν, τις διεθνείς εξελίξεις, αλλά και τη αμφιθυμική διάθεση της εκλογικής βάσης. βλ. Μαρωνίτη, ό.π., σ. 18

¹³ Ενδελεχής παρουσίαση των περιοχών που στήριζαν του δύο πολιτικούς αντιπάλους βλ. Hering, ό.π., σ. 562-563

¹⁴ Μαρωνίτη, ό.π., σ. 24

¹⁵ Το έμβλημα τους Νεωτεριστικού Κόμματος ήταν η ελιά, για τον λόγο αυτό όταν ο Τύπος αναφέρεται στην «ελλά» εννοεί το τρικουπικό κόμμα. βλ. Hering, ό.π., σ. 662

προϋποθέσεις επίτευξης της πολιτικής του Τρικούπη. Η ταύτιση της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής ήταν για τον ίδιο αρραγής.¹⁶

Για την υλοποίηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος δεν απαιτούνταν μόνο η ανασυγκρότηση σε πλήθος καίριων τομέων, όπως οι συγκοινωνίες, ο στρατός, η διοίκηση, αλλά πρωτίστως η συνειδητοποίηση του μεγαλύτερου τμήματος του λαού για τις θυσίες που θα υποστεί. Η χρηματοδότηση του εκσυγχρονιστικού σχεδιασμού θα προέρχονταν από την εντατική φορολόγηση, τους συνεχείς δανεισμούς και από τους ομογενείς επενδυτές.¹⁷ Έτσι, τα δημόσια έργα συναντούν την αμυντική θωράκιση και ο εξορθολογισμός της διοίκησης την οικονομική πολιτική.¹⁸

1.3.2 Η πολιτική φυσιογνωμία του Εθνικού Κόμματος¹⁹

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης διάδοχος του Κουμουνδούρου στην ηγεσία του Εθνικού Κόμματος παρουσίασε μια πιο συντηρητική μεταχείριση απέναντι στην τρικουπική εκσυγχρονιστική πολιτική απ' ό,τι ο προκάτοχός του. Στους κόλπους του κόμματος προσπαθούσε να επιβάλλει τις πεποιθήσεις του υπέρ του κράτους δικαίου και της συνταγματικής τάξης και συνακόλουθα της ισορροπημένης διακυβέρνησης κοινοβουλίου και στέμματος –πράγμα το οποίο δεν επετεύχθη–.²⁰

Επιζητούσε μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης, αναστολή των εκσυγχρονιστικών έργων λόγω του τεράστιου κόστους, και τερματισμό στην κοινωνική διαφοροποίηση εξ αιτίας της δημοσιονομικής πολιτικής του αντιπάλου του. Με πίστη στο ήθος και τις αξίες ήταν εναντίον της ταχύτατης μεταρρυθμιστικής μεταβολής. Προσπάθησε να ενισχύσει την αγροτική παραγωγή και θέλησε να ενσωματώσει τμήματα του ελληνισμού χωρίς την εξάρτηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Κυρίως, κινήθηκε αντίθετα σε ό,τι ευαγγελιζόταν το τρικουπικό κόμμα, αναιρώντας νόμους ή επαναφέροντας παλιούς.²¹

¹⁶ Hering, ό.π., σ. 547-549

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 602

¹⁸ Μαρωνίτη, ό.π., σ. 19-21

¹⁹ Το έμβλημα του Εθνικού Κόμματος ήταν η δάφνη. Συνήθως στον Τύπο δεν αναφέρεται το φυτό αντί του κόμματος, αλλά το Κορδόνι. Με γαλάζιες και λευκές κορδέλες στολίζονταν οι δηλιγιαννικοί στις προεκλογικές αναμετρήσεις, βλ. Hering, ό.π., σ. 662

²⁰ Μαρωνίτη, ό.π., σσ. 21-22

²¹ Στο ίδιο, σ. 22-24

Κεφάλαιο 2 – Οι πέντε εκλογικές αναμετρήσεις (1885-1895)

2.1 Οι εκλογές της 7^{ης} Απριλίου 1885

Μετά τον θάνατο του Κουμουνδούρου γύρω από το πρόσωπο του Δηλιγιάννη με δυσκολία συσπειρώθηκε η αντιπολίτευση, εφόσον μόλις το 1884 κατάφερε να επιβληθεί ως αρχηγός του Εθνικού Κόμματος.²² Ύστερα από τη σκληρή φορολογική πολιτική της κυβέρνησης, τη διάλυση εθνικών οργανώσεων και την οικονομική κρίση του 1883-1884, το κόμμα του Δηλιγιάννη έγινε πιο συμπαγές, αφού συγκέντρωσε στο πρόσωπό του όλες τις αντιτρικουπικές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις. Απόρροια αυτών ήταν η θριαμβευτική νίκη του Γορτύνιου πολιτικού στις εκλογές του 85'.²³

Η τρικουπική κυβέρνηση 1882-1885, πιστή στην ελληνική εξέλιξη κατά τα πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, στόχευε σε ένα άρτια διοικούμενο κράτος με ακλόνητα οικονομικά θεμέλια και με σταθερή πολιτική ισχύ με επεκτατικό σχεδιασμό. Έτσι, η μακροβιότερη έως τότε κυβέρνηση προσπάθησε να ταυτίσει τα συμφέροντα της εσωτερικής με την εξωτερική πολιτική. Η αύξηση των δημόσιων εσόδων, η ανάπτυξη των συγκοινωνιών, η διαχείριση της παιδείας και της εκκλησίας, καθώς και η πλήρης ενσωμάτωση των Νέων Χωρών, αποτελούσαν μερικά μόνο τμήματα του μεταρρυθμιστικού έργου του Τρικούπη.²⁴

Το εκσυγχρονιστικό έργο του πρωθυπουργού προϋπέθετε εσωτερική ανασυγκρότηση και η χειραφέτηση του λαού ηθικές και υλικές στερήσεις: αναφερόμενος φυσικά στο καινούριο νομοσχέδιο «ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν σύγχρονων ἀναγκῶν».²⁵ Η αργή, αν όχι ανεπιτυχής, ανάπτυξη του βιομηχανικού κλάδου οφειλόταν κυρίως στην έλλειψη εργατικού δυναμικού –το οποίο απασχολούνταν με τη κερδοφόρα αγροτική παραγωγή. Επομένως, η επιθυμητή ελληνική βιομηχανική επανάσταση συναντούσε προσκόμματα και συνέπεσε με τη διεθνή ύφεση του 80': η πτώση των τιμών των βιομηχανικών αγαθών και η στασιμότητα των εξαγωγών οδήγησαν πλήθος επιχειρήσεων σε χρεοκοπία. Παράλληλα, η κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου και της οδοποιίας –έργο με

²² Λύντια Τρίχα, Χαρίλαος Τρικούπης, *Ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»*, Πόλις, Νοέμβριος 2020, σ. 388-390

²³ Μπάλτα, «*Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη*», σ. 213-215

²⁴ Hering, ό.π., σ. 560-564

²⁵ Ώρα, 1 Απριλίου 1885, σ. 1

μεγάλες προοπτικές αλλά και αμφίβολες απολαβές— άδειαζε τα δημόσια ταμεία καθιστώντας τον ετήσιο προϋπολογισμό έρμαιο του εκσυγχρονιστικού προγράμματος. Αναφορικά με τις ένοπλες δυνάμεις ο Τρικούπης μείωσε τη στρατιωτική θητεία από τρία σε ένα χρόνο με σκοπό την εξοικονόμηση πόρων που θα αξιοποιούνταν στην αγορά εξοπλισμού. Στην αντίδραση των δηλιγιαννικών απαντούσε πως ακόμη και κατά την τριετή θητεία ο στρατός σε περιόδους κρίσης ήταν «άπαρασκευάστος».²⁶ Η προσπάθεια εξορθολογισμού του κρατικού μηχανισμού βρέθηκε, επίσης, στο στόχαστρο των δηλιγιαννικών, όχι ως πρακτική αλλά σχετικά με την τήρησή του.²⁷

Για την επίτευξη του κρατικού σχεδιασμού οι πολίτες όφειλαν να υποστούν πολλές θυσίες, που μεταφράζονταν σε αύξηση φόρων και δανειοληψιών.²⁸ Σε αυτές ακριβώς τις θυσίες στηρίχθηκε η πολεμική της συσπειρωμένης αντιπολίτευσης και η εν τέλει παραίτηση του Τρικούπη. Οι κινητοποιήσεις που ξέσπασαν κατόπτριζαν τη δυσaréσκεια του πολύπαθου λαού.²⁹ Τη δυσaréσκεια αυτή, εκμεταλλεύτηκε ο Δηλιγιάννης ο οποίος, μετά από επεισόδια που κλόνισαν τη χώρα και την άφησαν διεθνώς έκθετη, καταψήφισε την κυβέρνηση και οδήγησε τον Τρικούπη σε παραίτηση. Παρά τις συναντήσεις του αρχηγού της αντιπολίτευσης με τον βασιλιά, ο Δηλιγιάννης δεν κατάφερε να λάβει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Γεώργιο, αλλά ανατέθηκε στον Τρικούπη η διεξαγωγή εκλογών για τις 7 Απριλίου.³⁰

Ο προεκλογικός αγώνας ήταν οξύτατος και πρωτοφανής. Τη μεγάλη ένταση που δημιούργησε το δυσχερές οικονομικό κλίμα διόγκωσε η αύξηση των φόρων. Η επαναλαμβανόμενη κατηγορία για τη φορολογική αφαίμαξη του Μεσολογγίτη πολιτικού περνούσε εύκολα στη συνείδηση του χειμαζόμενου ψηφοφόρου προδικάζοντας έτσι το μέλλον της κυβέρνησης.³¹ Οι πόλεις κατακλύζονταν από άνεργους και απεργούς διαδηλωτές. Η ασυνήθιστη για τα ελληνικά δεδομένα επιβάρυνση αφορούσε τους φόρους επί της κατανάλωσης καθημερινών προϊόντων (λαδιού, κρασιού, μπίρας, καπνού, σιγαρόχαρτων, σταφίδας),³² ενώ λίγα χρόνια πριν, αν και κατήργησε τη δεκάτη, επέβαλε τον φόρο των αροτριώντων κτηνών.³³

²⁶ Ώρα, 1 Απριλίου 1885, σ. 2

²⁷ Hering, ό.π., σ. 564-571

²⁸ Στο ίδιο, σ. 564

²⁹ Μπάλα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 214

³⁰ Νάση Μπάλα, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης, Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001, σ. 82

³¹ Τρίχα, ό.π., σ. 391

³² Hering, ό.π., σ. 572-573

³³ Στο ίδιο, σ. 558-559

Ο Τύπος παρουσιάζει εύγλωττα την πολιτική ζωή της περιόδου. Ήδη από την καταψήφιση της Βουλής φωτογραφίζει τα επεισόδια που αποδεικνύουν την πρωτοφανή πόλωση. Οι δηλιγιαννικοί έκαιγαν στα Ανάκτορα αντίτυπα τρικουπικών εφημερίδων, ενώ προκλήθηκαν ζημιές εκατέρωθεν στα γραφεία των φίλα προσκείμενων φυλλάδων.³⁴ Η *Πρωΐα* του Δηλιγιάννη καυτηριάζει την τακτική του «άλιτήριου» πρωθυπουργού να υπογράφει δάνεια και να επιβάλλει νέους φόρους με το σύνθημα «Μαύρο εις τούς Τρικουπικούς»³⁵. Κυρίως στην προεκλογική περίοδο με ύφος ειρωνικό και καυστικό επιτίθεται στον Τρικούπη κατηγορώντας τον για ανικανότητα και σπατάλη και ότι απέρχεται:

«ἐγκαταλιμπάνουσα πλήρη οικονομικόν ὄλεθρον, ἄδεια ταμεῖα, ἄδειες τις ἀποθήκες τοῦ στρατοῦ και καμμιά ἐλπίδα ἀμέσου ἀνορθώσεως. Αὐτοί εἶναι οἱ ἀναμορφωταί. Αὐτῶν τῶν ἀπατεώνων τους ὑποψηφίους, πατάξατε ἐκλογεῖς...»,³⁶

αλλά και προς τον υπουργό Οικονομικών, Καλλιγιά, προτείνει να:

«διστάσει να ἐμφανισθῇ ἐνώπιον τῆς κοινωνίας μετά το ἐλεεινόν ναυάγιον ὅπερ ἔπαθεν ὡς παράγων και ἐκτελεστής τῶν οικονομικῶν διαανοημάτων τῆς κυβερνήσεως ἥς ἀπετέλει μέρος»,³⁷

εφόσον τον θεωρεί υπαίτιο της κατάστασης του λαού:

«ἐργάτης ἄμεσος τοῦ οικονομικοῦ τῆς κυβερνήσεως συστήματος, την ἀπαισίαν τοῦ ὁποίου ἔκβασιν θρηνεῖ σήμερον ὁ τραπεζίτης, ὁ ἔμπορος, ὁ βιομήχανος, ὁ οικογενειάρχης, ὁ ἀγρότης...».³⁸

Ὡς νέος εθνικός ἥρωας και επερχόμενος πρωθυπουργός, ο Δηλιγιάννης, ευαγγελιζόταν την κατάργηση των κυβερνητικών νόμων και του νόμου που καθιέρωνε τα προσόντα των δημόσιων υπαλλήλων. Ἀλλωστε, η *Πρωΐα* είχε κατηγορήσει τον προεκλογικό διορισμό εκατοντάδων υπαλλήλων από τον Τρικούπη.³⁹ Η εφημερίδα *Ὠρα* ανταπαντά στηριζόμενη στην τίμια και ηθική πρακτική διορισμού τους αφιερώνοντας, μάλιστα, τρεις στήλες στην αναλυτική ονοματολογία.⁴⁰

³⁴ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 83-84

³⁵ *Εμπορικός Παρατηρητής Πατρῶν*, αναδημοσίευση στην *Πρωΐα*, 5 Απριλίου 1885, σ. 3

³⁶ *Πρωΐα*, 6 Απριλίου 1885, σ.2

³⁷ Στο ίδιο

³⁸ Στο ίδιο

³⁹ Τρίχα, *ό.π.*, σ.393-394

⁴⁰ *Ὠρα*, 2 Απριλίου, σ. 2 / 3 και 5 Απριλίου, σ. 2

Προς υπεράσπιση του κυβερνητικού έργου οι τρικουπικοί απαντούν σε κάθε κατηγορία μέσω της εφημερίδας τους. Σε καθημερινή βάση αναρωτιέται ο αρθρογράφος της *Ώρας* για την ανυπαρξία του αντιπολιτευτικού προγράμματος⁴¹, και μία ημέρα πριν τις εκλογές απαντά ξεχωριστά σε κάθε συκοφαντία για να αποφύγει «τον ταπεινόν σκοπόν τῆς αποπλανήσεως ἀγαθῶν τινῶν ψηφοφόρων»: για την παραγωγή με την κατάργηση της δεκάτης, τη «νηπιάζουσα» έστω ανάπτυξη της βιομηχανίας και το εμπόριο που ευδοκίμησε λόγω των συγκοινωνιακών έργων.⁴² Ο τρικουπικός τύπος υποστηρίζει πως η οικονομική κατάσταση της χώρας βρίσκεται σε καλύτερη μοίρα από άλλες ευρωπαϊκές, εξαιτίας της εμπορικής και γεωργικής προόδου και των δημοσίων έργων, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στην έλλειψη πολιτικής ευπρέπειας και κοσμιότητας των υποψηφίων της αντιπολίτευσης. Οι φόροι, υπογραμμίζει η *Ώρα*, ήταν απαραίτητοι τόσο για την αποπληρωμή των δανείων όσο και για την υλοποίηση των συγκοινωνιακών έργων:⁴³

«Ἦτο καιρός να ζήσωμεν ἐκ τῶν ἰδίων πόρων [...] Ἔχομεν ἔτι προ ἡμῶν δοκιμασίας, οὐχί ἀνωτέρας λαοῦ φιλοτίμου και συναισθανόμενου ὅτι αἰρετώτεραι αἱ ἐπίκουροι στενοχωραὶ τῶν ἀκαίρων θυσιῶν».⁴⁴

Για να ευοδωθεί το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα, ο λαός οφείλει να δείξει εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση:

«Ἐχει το σθένος ἡ Κυβέρνησις προς ἐπιδίωξιν τῆς ἀναπλάσεως τοῦ τόπου, ἔχει την πίστιν ἐπὶ τῆς εὐρωστίας τοῦ τόπου, ἔχει την πίστιν εἰς την ἀποστολὴν τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἀλλὰ θέλει να ἔχῃ ἀναμφισβήτητον και την πίστιν τοῦ ἔθνους προς την Κυβέρνησιν αὐτοῦ, ἀναμφισβήτητον και την θέλησιν τοῦ ἔθνους ὑπὲρ τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ εὐρέως προγράμματος αὐτῆς».⁴⁵

Αντίθετα ο Δηλιγιάννης εμφατικά δήλωνε πως:

«το κυβερνητικόν πρόγραμμα εἶναι και ἐν τῷ συνόλῳ και ἐν ταῖς λεπτομέρειαις αὐτοῦ, ὑπὸ πάσαν ἔποσιν ὀλέθριον και ἐπιζήμιον εἰς το ἔθνος»⁴⁶,

⁴¹ *Ώρα*, 2 ἕως 7 Ἀπριλίου 1885

⁴² *Ώρα*, 6 Ἀπριλίου 1885, σσ. 1 και 2

⁴³ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 85-86

⁴⁴ *Ώρα*, 7 Ἀπριλίου 1885 σ. 2

⁴⁵ *Ώρα*, 7 Ἀπριλίου 1885 σ. 1

⁴⁶ *Πρωΐα*, 2 Ἀπριλίου 1885, σ. 2

ενώ η δηλιγιαννική *Νέα Έφημερίς* λίγο πριν τις εκλογές παρέθετε στίχους προς τους ψηφοφόρους:

«Να φύγει ο Τρικούπης, να πάει στη Φραγκιά»

«Να μη ξαναγυρίσει στα ελληνικά νερά».⁴⁷

Οι εκλογές της 7^{ης} Απριλίου 1885 ήταν καθοριστικές για τη θεμελίωση του δικομματισμού στην Ελλάδα: ήταν η πρώτη φορά που όλες οι αντιτρικουπικές δυνάμεις συσπειρώθηκαν γύρω από έναν πολιτικό αρχηγό και μία εκλογική παράταξη, και η πρώτη φορά που σημειώνεται ένα τόσο έντονο κλίμα πόλωσης.⁴⁸ Για την πρωτόγνωρη πόλωση των Ελλήνων κάνει λόγο η *Έφημερίς*:

«Σπανίως ύψηρξεν ἡ Ἑλλάς ὥς σήμερον διεστηκυία εἰς δύο μόνα ἔρρωμένως ἀνταγωνιζόμενα κατ' ἀλλήλων μέρη, καὶ πᾶσαν καταβάλλοντα τὴν οἰκείαν ἠθικὴν καὶ ὕλικήν δύναμιν εἰς ἐπικράτησιν τῆς σημαίας τοῦ ἐκάτερον...».⁴⁹

Η κυβέρνηση των 184 εδρών του Εθνικού Κόμματος έμελλε να είναι βραχύβια. Μία νέα Ανατολική κρίση με την τακτική του «ειρηνολέμου» και ένας εκ νέου Κρητικός αναβρασμός μοιραία θα οδηγήσει την κυβέρνηση του Δηλιγιάννη σε παραίτηση.⁵⁰

2.2 Οι εκλογές της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887

Αμέσως μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας, ο Δηλιγιάννης σε συζήτηση στη Βουλή κατέθεσε τον προϋπολογισμό του κράτους. Ο Τρικούπης προσπαθώντας να δικαιολογήσει την ισχνή οικονομική κατάσταση της χώρας και να υπερασπιστεί την πολιτική του, τόνιζε πως οι ναυτικές και στρατιωτικές προετοιμασίες ήταν απαραίτητες για την προστασία της χώρας, καθώς οι εθνικές ανάγκες ήταν συχνές και επείγουσες.⁵¹ Άλλωστε, η τρικουπική κυβέρνηση είχε υλοποιήσει ένα πρόγραμμα με μη αναστρέψιμες συνθήκες: το χρέος των έργων κρατούσε δέσμια κάθε επόμενη κυβέρνηση στην ίδια οικονομική πολιτική που σχεδίασε ο Τρικούπης.⁵² Κοντολογίς, η δυσοίωνη οικονομική πορεία, που θεωρητικά θα αντιμετώπιζε ο Δηλιγιάννης,

⁴⁷ *Νέα Έφημερίς*, 4 Απριλίου 1885, σ. 1

⁴⁸ Μπάλτα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 214-215

⁴⁹ *Έφημερίς*, 7 Απριλίου 1885, σ. 1

⁵⁰ Μπάλτα, ό.π., σ. 215

⁵¹ Τρίχα, ό.π., σ. 415

⁵² Hering, ό.π., σ. 574

προσέκρουσε σε μία ακόμη πιο δυσοίωνη συγκυρία, την αναζωπύρωση του Ανατολικού ζητήματος.

Η σύντομη θητεία του Δηλιγιάννη συνδέθηκε με μία νέα εθνική κρίση, αφενός γιατί ξέσπασε ήδη από το πρώτο τρίμηνο⁵³ πρωθυπουργίας του, αφετέρου γιατί αποτέλεσε την αιτία της παραίτησής του.⁵⁴ Τον Σεπτέμβριο του 1885 η Ανατολική Ρωμυλία προσαρτήθηκε στην ανεξάρτητη Βουλγαρία με συνέπεια την άμεση αντίδραση της κοινής γνώμης η οποία με σειρά διαδηλώσεων απαιτούσε στρατιωτική επέμβαση στην Ήπειρο και ναυτική στην Κρήτη. Ο Δηλιγιάννης πιστός στην επιθυμία του λαού κήρυξε άμεση επιστράτευση η οποία αρχικά μόνο υποστηρίχθηκε από την τρικουπική αντιπολίτευση.⁵⁵ Στόχος του πρωθυπουργού ήταν να αποσπάσει όσο περισσότερα ανταλλάγματα μπορούσε από την Τουρκία στηριζόμενος στην εκβιαστική πολιτική πολέμου. Η «ένοπλος επαιτεία» ή «ειρηνοπόλεμος» όπως ονομάστηκε η τακτική του Δηλιγιάννη είχε και δεύτερο στόχο: τον κατευνασμό των φιλοπόλεμων αισθημάτων του λαού.

Η αξιωματική αντιπολίτευση θα ενίσχυε την πολιτική του Δηλιγιάννη διότι η Ανατολική κρίση αποτελούσε μείζον εθνικό ζήτημα.⁵⁶ Ωστόσο, λίγο αργότερα άλλαξε πλεύση καθώς παρατηρούσε την αναποφασιστικότητα του πρωθυπουργού να κάνει πόλεμο και να παρατείνει έτσι την πολυέξοδη επιστράτευση που ήταν επιζήμια για τα δημόσια ταμεία. Επιπρόσθετα, θεωρούσε πως το πολεμικό μένος του λαού επηρέασε τον ενθουσιώδη Δηλιγιάννη να υποκύψει για άλλη μια φορά στον λαϊκισμό του. Ένας τρίτος λόγος που οι τρικουπικοί απέσυραν την υποστήριξή τους ήταν η έντονη αντιβρετανική πολεμική που ασκούσε ο Δηλιγιάννης.⁵⁷

Τα γεγονότα αυτά οδήγησαν σε κρίση της εμπιστοσύνης της κυβέρνησης Η κατάσταση βρισκόταν πράγματι σε αδιέξοδο, εφόσον οι Δυνάμεις απαιτούσαν τη διακοπή της επιστράτευσης ενώ ο λαός την πολεμική σύγκρουση. Η μη συμμόρφωση του Έλληνα πρωθυπουργού στις διακοινώσεις των Δυνάμεων οδήγησε στον θαλάσσιο αποκλεισμό της χώρας⁵⁸ και στην αποχώρηση των πρεσβευτών από την πρωτεύουσα.⁵⁹ Η προσποιητή ηρωική παραίτηση της κυβέρνησης οφειλόταν, κατά

⁵³ Τρίχα, ό.π., σ. 415

⁵⁴ Λίνα Λούβη, «Το εθνικό ζήτημα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 5, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 41

⁵⁵ Τρίχα, ό.π., σ. 416-417

⁵⁶ Ώρα, 12 Οκτωβρίου 1885, σ.4 «ένώπιον τοῦ ἔθνικοῦ ζητήματος κατ' ἀρχὴν οὔτε κόμματα οὔτε διαιρέσεις ὑπάρχουσιν».

⁵⁷ Τρίχα, ό.π., σ. 415-419

⁵⁸ Λούβη, ό.π., σ. 40-41

⁵⁹ Τρίχα, ό.π., σ. 419

τον Δηλιγιάννη, στην ελλιπή ενθάρρυνση από τον βασιλιά και στην αρχικά θερμή εμπύχωση του Τρικούπη που δυναμίτιζε την κατάσταση.⁶⁰

Αναπόδραστα, σχηματίζεται κυβέρνηση στις 9 Μαΐου 1886 με σκοπό την άμεση επανόρθωση της τάξης και την προκήρυξη εκλογών. Ο Μεσολογγίτης πρωθυπουργός επρόκειτο να διανύσει τη μεγαλύτερη και πλουσιότερη σε έργο κυβέρνησή του.⁶¹ Απευθείας προσπάθησε να επαναφέρει κάθε νομοσχέδιο που είχε ψηφίσει το Πέμπτο Κόμμα και είχε καταργήσει ο προκάτοχός του, καθώς και να επιλύσει τα προβλήματα που είχε δημιουργήσει ο «ειρηνολέμος» του Δηλιγιάννη. Σχετικά με το δεύτερο σκέλος, απέλυσε ταχύτατα τους εφέδρους του στρατού και του ναυτικού, ώστε να αποδεσμευτούν τα χρήματα που δαπανούνταν για τον στρατό και να αρθεί ο ναυτικός αποκλεισμός που έπληττε κυρίως τα νησιά.⁶² Η δεινή οικονομική κατάσταση έπρεπε να αντιμετωπιστεί με ένα νέο δάνειο τόσο για τη στήριξη του νομίσματος όσο και για την αποπληρωμή των τοκοχρεολυσίων.⁶³

Λίγο πριν τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1887, το έργο του πρωθυπουργού συμπληρώθηκε από τρία νεωτεριστικά νομοσχέδια. Πιο συγκεκριμένα, καθιέρωσε την ευρεία εκλογική περιφέρεια κατά την οποία η επαρχία αντικαταστάθηκε από τον νομό. Το μέτρο είχε στόχο τη διάλυση του νεποτισμού και τη συνηθισμένη τακτική επηρεασμού των ψηφοφόρων. Δεύτερον, μείωσε τον αριθμό των εδρών της Βουλής από 245 σε 150: ο περιορισμός του αριθμού των βουλευτών απέβλεπε πάλι στην αποδέσμευσή τους από τις προσωπικές σχέσεις και παροχές αλλά και στην αποδυνάμωση των τοπικών οργανώσεων. Τέλος, κατήργησε το προνόμιο των αξιωματικών να θέτουν υποψηφιότητα χωρίς προηγουμένως να παραιτούνται από τη βουλή και συνακόλουθα όρισε τη μη προσμέτρηση της συνταγματικής άδειας στα χρόνια υπηρεσίας περιορίζοντας έτσι την κάθοδο αξιωματικών στις εκλογές με μοναδική επιθυμία την απαλλαγή τους από την υπηρεσία.⁶⁴

Οι εκλογές ορίστηκαν για τις 4 Ιανουαρίου του 1887. Ο Δηλιγιάννης συνεπής στις προεκλογικές του επαγγελίες επικεντρώθηκε και πάλι σε βαριές κατηγορίες κατά της κυβέρνησης περί σπατάλης, αύξησης των φόρων, αλλά και αναίδεια απέναντι στους νόμους και τις συνταγματικές ελευθερίες των πολιτών.⁶⁵

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 419 και *Νέα Έφημερίς*, 29 Απριλίου 1886, σ. 2

⁶¹ Μπάλτα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 216

⁶² Τρίχα, ό.π., σ. 424-425

⁶³ *Έφημερίς*, 14 Μαΐου 1886, σ. 2 και Hering, ό.π., σ. 571

⁶⁴ *Έφημερίς*, 24 Μαΐου 1886, σ. 2 και 3 και Hering, ό.π., σ. 577-579 και Τρίχα, ό.π., σ. 425 427

⁶⁵ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 89

«ὥς ἐν κραιπάλῃ ἀσχημονοῦσιν ἐπὶ τῶν νόμων, ἀκολασταίνουσιν ἐπὶ τῶν δικαιωμάτων, ἀσεβοῦσιν ἐπὶ τῶν ὁσίων και κυβερνῶσι ἡμᾶς οὐχὶ κυβερνῆται κράτους εὐνομουμένου ἀλλ’ ἀρχηγοὶ ὁμάδων ἐπιδρομέων».⁶⁶

Το Εθνικὸ Κόμμα ἀπέρριπτε τὴν ταχύρυθμὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ μεταβολή⁶⁷ γεγονόσ που ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὀλοσέλιδο κατηγορῶ ἐναντίον τοῦ συνολικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου ἀντιπάλου τοῦ, καὶ που ἀποτυπώνεται στο πρῶτοσέλιδο με τίτλο «Τὰ δημοσιονομικὰ ἄθλα τοῦ κ. Τρικοῦπη»⁶⁸ καὶ ἕως τὴν ἡμέρα τῶν ἐκλογῶν στο ὀπισθόφυλλο με τίτλο «Τὰ κατορθώματα τοῦ κ. Τρικοῦπη».⁶⁹

Επίσης, ἡ *Πρωτῶ* κάνει λόγο γιὰ τὴν τεράστια υποδοχὴ τοῦ Δηλιγιάννη στὴν Ἀθῆνα «ὥπεδέξατο ὁ λαὸς διὰ παταγωδῶν ζητωκραυγῶν καὶ χειροκροτημάτων», ἐνῶ κάθε γωνιά τῆς πόλης «ἐκάλυψαν βροντωδέσταται ζητωκραυγαί...».⁷⁰ Τὴν ομιλία τοῦ υποψήφιου πρωθυπουργοῦ προανήγγειλε ἓνας βουλευτὴς ἀναφωνώντας:

«Ὁ λαὸς ἔχων ἡγήτορα ἄνδρα τῆς ἀληθείας»

«Ζήτω ἡ πατρίς. Ζήτω τὸ σύνταγμα»

«Ζήτω ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως»⁷¹,

ἐνῶ ἄλλος βουλευτὴς διατεινόταν υπέρ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος καὶ κατὰ τῆς κυβέρνησης «τῆς καταπροδοσάσης τὸν τόπον», ἀναφερόμενος στὴν ἐπιβολὴ ἐκτακτῆς φορολογίας.⁷² Ὁ ἴδιος ὁ Δηλιγιάννης σίγουρος γιὰ τὴ νίκη, λόγω τοῦ εὐνοϊκοῦ κλίματος που συνάντησε στὶς ἐπαρχίες, σύστηνε καὶ παρακαλοῦσε τὸν λαό: «τὴν μεγάλην ἀνάγκην τῆς πατρίδος ὑπ’ ὅσιν μόνον ἔχοντες» ἐπιρρίπτοντας εὐθύνες γιὰ «τὴν σπατάλην τῶν ἐσόδων τοῦ δημοσίου ταμείου».⁷³

Ἡ *Ἱσρα*, ἀν καὶ διατηρεῖ κατὰ περίεργο λόγο σιγὴ ἱχθύος –προφανῶς λόγω τῆς σίγουρης επανεκλογῆς τῶν τρικουπικῶν– ἐφιστὰ τὴν προσοχή στους ἐκλογεῖς νὰ ἐπιλέξουν μεταξύ:

⁶⁶ *Πρωτῶ*, 4 Ἰανουαρίου 1887, σ. 1

⁶⁷ Hering, ὁ.π., σ. 590

⁶⁸ *Πρωτῶ*, 21 Δεκεμβρίου 1886, σ. 1

⁶⁹ *Πρωτῶ*, 22 Δεκεμβρίου 1886 ἕως 4 Ἰανουαρίου 1887, σ. 4

⁷⁰ *Πρωτῶ*, 31 Δεκεμβρίου 1886, σσ. 1 καὶ 2

⁷¹ *Πρωτῶ*, 31 Δεκεμβρίου 1886, σ. 1, λόγια τοῦ υποψήφιου βουλευτῆ Γ. Βαλασσόπουλου

⁷² *Πρωτῶ*, 31 Δεκεμβρίου 1886, σ. 2, λόγια τοῦ υποψήφιου βουλευτῆ Ν. Λεβίδη

⁷³ *Πρωτῶ*, 31 Δεκεμβρίου 1886, σ. 2

«μίας πολιτικής τυχοδιωκτικής, ἀβούλου και ἀγούσης εἰς ἄφευκτον καταστροφὴν και μίας πολιτικής φρονήσεως, ἐπιφυλάξεως και ἄδολου πατριωτισμοῦ».⁷⁴

Μέχρι την ημέρα των εκλογών η *Ὠρα* παρουσιάζει τους έντεκα υποψηφίους της Αττικής και μόνο την πρωτοχρονιά του 1887 αναφέρει τα γεγονότα με τα οποία ήρθε αντιμετώπιη.⁷⁵ Το κενό αυτό κάλυψαν άλλες τρικουπικές εφημερίδες οι οποίες επιτίθονταν σφοδρά στους δηλιγιαννικούς υιοθετώντας το δικό τους ύφος. Το νεοσύστατο έντυπο *Αἱ Ἐκλογαί* αναφερόμενο στον λαό:

«ὅστις ἐδηλητηριάζετο ἀπό τα ἀναίσχυντότερα ψεύδη, τάς ἀθλιωτέρας συκοφαντίας και τάς γνωστάς δημοκοπικάς ὑποσχέσεις τῆς ἀσυδοσίας»⁷⁶

παρομοιάζει τους δώδεκα ανθυποψηφίους με «ἀνήθικην συμμορίαν», καθόσον το μόνο που τους ενδιαφέρει στην ουσία είναι η εκλογή τους, επομένως δεν υπάρχει καμία εγγύηση πως θα σεβαστούν τις υποσχέσεις τους.⁷⁷ Λίγο πριν εκπνεύσει το έτος στα φύλλα του εκθείαζε τα επιτεύγματα της τρικουπικής περιόδου όπως ήταν η «ή κατάργησις τῆς φρικτῆς δεκάτης», αλλά και η:

«ἄλλη μεγάλη πληγὴ τοῦ δυστυχοῦς λαοῦ ἦτο ἡ ἔλλειψις δρόμων [...] και ἡ τριετὴς στρατιωτικὴ ὑποχρέωσις...».⁷⁸

Η εφημερίδα *Ἀκρόπολις*, αρθρογραφούσε κυρίως υπέρ της τρικουπικής πλευράς. Αυτή τη φορά κατηγορεί και τις δύο πλευρές: τον μεν Δηλιγιάννη ως δημαγωγό, που με βερμπαλισμούς περί συνταγματικῶν ελευθεριῶν και θυσιῶν των προγόνων προσπαθεῖ να προσεταιρίσει τον λαό, τον δε Τρικούπη ως φίλαυτο, με στόχο να κατατροπώνει τους αντιπάλους του παρά να ενδιαφέρεται για τα προβλήματα του λαοῦ.⁷⁹ Ο Γορτύνιος πολιτικός παρουσιάζεται ως «ὁ προστυχώτερος δημαγωγός ἔχει πάντοτε προχείρους εἰς το σατανικόν ἄγκιστρον του ὡς δόλωμα προς ἄγρευσιν τῶν ἰχθύων τῆς ἡμετέρας κοινωνίας» και «ὁ ἀγορεύσας δεν ἔχει την ἀξίαν οὔτε ἑνός ντολμᾶ» και γι' αυτόν τον λόγο ο αρθρογράφος παροτρύνει τους εκλογεῖς μόλις ακοῦν αυτές τις «ἐμετικάι φράσεις» να «καταρρίπτωσιν ἀμέσως ἀπό τοῦ βήματος διά γρόνθων και σπόγγων» ὅσους τους εξαπατούν.⁸⁰ Για τον Τρικούπη

⁷⁴ *Ὠρα* 23 Δεκεμβρίου 1886, σ. 2

⁷⁵ *Ὠρα*, 27 Δεκεμβρίου 1886 ἕως 4 Ιανουαρίου 1887

⁷⁶ *Αἱ Ἐκλογαί*, 27 Δεκεμβρίου 1886, σ. 1

⁷⁷ *Αἱ Ἐκλογαί*, 25 Δεκεμβρίου 1886, σ. 1

⁷⁸ *Αἱ Ἐκλογαί*, 27 Δεκεμβρίου 1886, σ. 1

⁷⁹ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 99-101

⁸⁰ *Ἀκρόπολις*, 3 Ιανουαρίου 1887, σ. 1 «Ἡ Ἀντιπολίτευσις και αἱ ἐλευθερία»

αναφέρει ότι δεν είναι δυνατόν ένας άνθρωπος (εννοώντας τον ίδιο) να υλοποιήσει τις μεταρρυθμίσεις μόνος του, και υποδεικνύει την ανανέωση των βουλευτών:

«μετερρυθμισμένην ἐν ταῖς ἀρχαῖς»

«μετερρυθμισμένην ἐν τοῖς προσώποις»⁸¹

«Το καταστρέφειν εἶνε πολύ εὐκολώτερον τοῦ δημιουργεῖν» υπογραμμίζει η *Ἐφημερίς*, εφόσον δεν αποκλείει το ενδεχόμενο ο απολογισμός των εκλογών να έχει αρνητικό πρόσημο, φωτογραφίζοντας έτσι την καταστροφική κυβέρνηση Δηλιγιάννη.⁸²

Η δημοτικότητα του Τρικούπη ήταν αδιαμφισβήτητη, η θριαμβευτική επάνοδός του απέσπασε 90 έδρες στο σύστημα της ευρείας περιφέρειας και διατήρησε την ίδια κοινοβουλευτική ομάδα του προηγούμενου έτους.⁸³ Οι θιασώτες του αναγνώριζαν μια χαρισματική προσωπικότητα που απομάκρυνε την απελπισία και προσέλκυε την ελπίδα, έστω κι αν αυτό σήμαινε επιπλέον φορολογική επιβάρυνση.⁸⁴ Ωστόσο, τα κατάλοιπα της οικονομικής κρίσης του 1883-4 και της δημοσιονομικής επιβάρυνσης της επιστράτευσης του 1885 σε συνδυασμό με την επιβολή νέων φόρων και τη σύναψη νέων δανείων αναζωπύρωσε παλαιά πάθη εναντίον του Τρικούπη. Η τολμηρή πολιτική τού στέρησε για άλλη μια φορά το πρωθυπουργικό έδρανο στις εκλογές του 1890.⁸⁵

2.3 Οι εκλογές της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890

Τις υπονομευτικές ενέργειες και τις μεταρρυθμιστικές ακυρώσεις της κυβέρνησης Δηλιγιάννη,⁸⁶ προσπάθησε να αντιμετωπίσει ο Τρικούπης στη μακροβιότερη πρωθυπουργία του. Με στόχο τη θεμελίωση του στρατιωτικού πυρήνα και την ενίσχυση της διπλωματικής θέσης της χώρας, συνέχισε το εκσυγχρονιστικό του έργο. Το ένα δάνειο διαδεχόταν το άλλο. Η δυσαρέσκεια που υπήρχε δεν ήταν λόγω του αριθμού των δανείων, αλλά εξαιτίας των ποσών που κάθε φορά

⁸¹ *Ακρόπολις*, 3 Ιανουαρίου 1887, σ. 1

⁸² *Ἐφημερίς*, 4 Ιανουαρίου 1887, σ. 1

⁸³ Τρίχα, ό.π., σ. 422

⁸⁴ Η Λ. Τρίχα παραθέτει αποσπάσματα από τις εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Ἐλευθερία* όπου είναι έκδηλος ο ενθουσιασμός για την επάνοδο του Τρικούπη: «τον ἄνδρα ἐκεῖνον μεθ' οὗ δυνάμεθα πορευθῶμεν ἀφόβως και κατά αὐτοῦ ἔτι τοῦ διαβόλου», «διὰ τῆς ἰδιασμένης αὐτοῦ ἰκανότητος δύναται μόνον οὗτος να ἐξαγάγῃ το Ἕθνος ἐκ τοῦ βορβόρου», βλ. Στο ίδιο, σ. 428-430

⁸⁵ Μπάλα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 217

⁸⁶ Η Λ. Τρίχα αναφέρει την πολυήμερη αποχή του ίδιου και των βουλευτών του από τις συνεδριάσεις, την ατελείωτη φλυαρία για ασήμαντα θέματα, αλλά και πολλές φορές την εξαπόλυση ύβρεων και την απειλή τραμπουκισμών, βλ. Τρίχα, ό.π., σ. 434-435

συνάπτονταν,⁸⁷ γεγονός που δεν έμεινε ανεκμετάλλευτο από την αντιπολίτευση. Οι καταγγελίες του Δηλιγιάννη αφορούσαν όχι μόνο τη σπάταλη οικονομική πολιτική του πρωθυπουργού, αλλά και την προδοτική στάση του στην Κρητική επανάσταση.⁸⁸

Προκειμένου να συγκροτηθεί ένα ισχυρό κράτος, ο Τρικούπης προσπάθησε να εξορθολογίσει τη δημόσια διοίκηση επαναφέροντας σε ισχύ τον νόμο περί προσόντων των υπαλλήλων και της πρόσληψής του μέσω διαγωνισμού. Ρύθμισε τις τελωνειακές και λιμενικές αρχές και αναβάθμισε την ταχυδρομική υπηρεσία. Ενισχυτικά, ανασυγκρότησε τη νομαρχιακή αυτοδιοίκηση που απέβλεπε στη διοικητική αποκέντρωση και στην αναβάθμιση των πολιτικών οργάνων της περιφέρειας. Το σύστημα της ευρείας περιφέρειας λειτούργησε για λίγα χρόνια, καθώς αντικαταστάθηκε, από τη δηλιγιαννική κυβέρνηση, με την παλιά στενή εκλογική περιφέρεια.⁸⁹ Για την αναπτέρωση της διπλωματικής δύναμης της Ελλάδας, προέβη στην ίδρυση πρεσβειών σε Ευρώπη, Ρωσία και Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι επαφές των προξένων λειτούργησαν θετικά αναφορικά με τις δασμολογικές συμφωνίες.⁹⁰ Τέλος, αναβάθμισε τις ένοπλες δυνάμεις με την ίδρυση σχολών στρατού και την αύξηση της υποχρεωτικής θητείας σε δύο χρόνια πλέον. Η ενίσχυση του ναυτικού με τρία θωρηκτά ήταν απαραίτητη για τη θωράκιση του πιο ικανού πολεμικού τμήματος της χώρας, ωστόσο καταναλώθηκαν πολλά εκατομμύρια για τη ναυπήγηση τους, πράξη που αντιμετώπισε την πολεμική της αντιπολίτευσης.⁹¹

Όσον αφορά το έργο του σιδηροδρόμου, με το οποίο ταυτίστηκε το όνομα του Τρικούπη, οι εργασίες ολοκλήρωσής του ήταν πολυέξοδες, αφού απορροφούσε μεγάλο τμήμα των εσόδων και κατ' επέκταση των δανείων. Ο ναυτικός αποκλεισμός του 1886 κατέδειξε τις επιπτώσεις έλλειψης σιδηροδρόμων, τόσο για την άμεση στρατιωτική κινητοποίηση όσο και για τη μεταφορά μεγάλου όγκου προϊόντων. Επομένως, ο γενικός κανόνας απαιτούσε την επιτάχυνση της κατασκευής του.⁹² Τα πρώτα οικονομικά αποτελέσματα, εντούτοις, ήταν δυσανάλογα με τις προσδοκίες του πρωθυπουργού. Πέρα από τους δηλιγιαννικούς επικριτές δεν έλειψαν και οι αρνητές του αναπτυξιακού συγκοινωνιακού σχεδίου εντός του τρικουπικού κόλλου.⁹³ Η

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 449-451, Εν ολίγοις τα ποσά ήταν: Το 1886-7, 19 εκατ. φράγκα, 10 εκατ. δρχ., 15 εκατ. δρχ., 10 εκατ. δρχ., το 1887 ήταν 135 εκατ. φράγκα, το 1889 155 εκατ. φράγκα, 60 εκατ. φράγκα, 10 εκατ. φράγκα και τέλος 6 εκατ. φράγκα.

⁸⁸ Μπάλας, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 218

⁸⁹ Τρίχα, ό.π., σ. 434-436

⁹⁰ Τρίχα, ό.π., σ. 436

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 438-439

⁹² Στο ίδιο, σ. 439-444

⁹³ Hering, ό.π., σ. 608

δραστηριότητα του Μεσολογγίτη πρωθυπουργού δεν περιορίστηκε μόνο σε αυτά: επιδόθηκε στην κατασκευή δρόμων, γεφυρών και φάρων, στην αντιμετώπιση υδρευτικού προβλήματος και στον εξωραϊσμό της πρωτεύουσας.⁹⁴

Το μείζον ζήτημα της Κρητικής επανάστασης του 1889 και οι κυβερνητικοί χειρισμοί απέναντι σε αυτό, ήταν καθοριστικοί για την καθοδική πορεία του Νεωτεριστικού Κόμματος.⁹⁵ Την περίοδο αυτή αναζωπυρώθηκε το αίτημα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Επικράτησε αναβρασμός κυρίως μετά την καταδίκη της επανάστασης από τον Τρικούπη, ως άκαιρης και ανώριμη. Ωστόσο, η επίσης σκληρή στάση της Πύλης ώθησε τον πρωθυπουργό να ζητήσει από τις Δυνάμεις να εξισορροπήσουν την κατάσταση στο νησί απομακρύνοντας κυρίως τον τουρκικό στρατό, διαφορετικά θα επενέβαινε ο ελληνικός στόλος. Η αντιπολίτευση τάχθηκε στο πλευρό των επαναστατών όχι μόνο ιδεολογικά, αλλά και με τη συγκρότηση επιτροπών για την ενίσχυση του αγώνα. Μέχρι να κατασταλεί η επανάσταση ένα χρόνο αργότερα, οι αποδοκimasίες κατά του Τρικούπη διογκώθηκαν.⁹⁶ Το μοτίβο επαναλαμβάνεται: το πρόγραμμα και τα έργα του Μεσολογγίτη πολιτικού ακυρώθηκαν με μιας, ύστερα από μία κρίση, όπως ακριβώς συνέβη και με τον Δηλιγιάννη, η θητεία του οποίου τερματίστηκε με την Ανατολική κρίση.

Παρανομία, αναξιοσύνη, αυθαιρεσία, ανηθικότητα, ήταν μερικά μόνο ουσιαστικά που κοσμούσαν τις κατηγορίες των δηλιγιαννικών εφημερίδων. Η αντιπολίτευση ασχολήθηκε με την προδοτική στάση του Τρικούπη και στράφηκε κατά των συνεργατών του οι οποίοι, αναφέρει ειρωνικά η *Έθνική*: «ἐσπούδασαν ἐν τοῖς σαλωνίοις τῆς Εὐρώπης», υπονοώντας ότι αποτελούσαν υποχείρια των Δυτικών. Η δουλικότητα του πρωθυπουργού στα βρετανικά συμφέροντα έθεσε σε κίνδυνο την τύχη «ὄχι μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἀλλ' ὀλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς»⁹⁷ και συνεχίζει, ότι «ἐξέθεσεν ἐν ἀμφιβόλῳ ζωτικότατα ἔθνικα συμφέροντα»⁹⁸ αποτυπώνοντας ξεκάθαρα την περιρρέουσα άποψη πως η τύχη της Κρήτης θυσιάστηκε για τη ελάττωση των δασμών της σταφίδας.⁹⁹ Ταυτόχρονα, μπροστά στην «οἰκτρὰν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς χώρας, ἀποτέλεσμα τῆς βαρείας φορολογίας,

⁹⁴ Τρίχα, ό.π., σ. 445-448

⁹⁵ Μπάλτα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 219

⁹⁶ Τρίχα, ό.π., σ. 463-467

⁹⁷ *Έθνική*, 10 Οκτωβρίου 1890, σ. 1

⁹⁸ *Έθνική*, 10 Οκτωβρίου 1890, σ. 1

⁹⁹ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 105

και τῶν ἀλλεπάλληλων δανείων» ο Δηλιγιάννης προτάσσει τη μείωση των δαπανών για τα δημόσια έργα και τη στρατιωτική ενίσχυση.¹⁰⁰

Η εφημερίδα *Ἐπιθεώρησις* θεωρεί τη νίκη δεδομένη και την απόφαση του λαού ειλημμένη, οι εκλογές διεξάγονται τυπικά μόνο για να: «ἀποσταλῶσιν εἰς το συνέδριον τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσωπείας οἱ ἀρμοδιώτεροι ἐκτελεσταὶ τῆς λαϊκῆς γνώμης».¹⁰¹ Την ημέρα των εκλογών αναπαράγει το σύνθημα που κυριαρχούσε στις προηγούμενες διαδηλώσεις:

«Το κορδόνι το κορδόνι
Την ἑλῆά την ξεριζώνει»¹⁰²

Παρόμοια και η *Ἐθνική* προτρέπει την ψήφο του λαού να είναι:

«Μαύρην εἰς τοὺς ὑπουργικοὺς
Λευκὴν εἰς τοὺς ἀντιπολιτευομένους»¹⁰³

Στο ίδιο μήκος κύματος και οι *Καιροί* δηλώνουν ότι ο Τρικούπης «θεραπεύων ὑπὸ φιλαρχίας ἢ πορώσεως ἀλλότρια συμφέροντα» ταπεινώνει το ἔθνος μπρος στα εξωτερικά συμφέροντα.¹⁰⁴

Η *Πρωΐα* ἐπὶ εἴκοσι μέρες παρουσίαζε στα πρωτοσέλιδά της τους δηλιγιαννικούς υποψηφίους, ενώ τις υπόλοιπες σελίδες τις αφιέρωνε στον ενθουσιώδη παλμό των πόλεων που προμήνυε τη νικηφόρα έκβαση των εκλογών.¹⁰⁵ Η δύναμη του παλμού αυτού αποτυπώνεται και στην ειρωνική αναφορά προς τις ανύπαρκτες διαδηλώσεις των τρικουπικών:

«μετὰ πολυημέρους προπαρασκευᾶς και πυρετώδεις ἐνεργείας ἐγένετο τέλος χθές ἡ πολυθρύλλητος διαδήλωσις τῶν ὑπουργικῶν. Ὅσοι την εἶδον δεν ἔχουν ἀνάγκην ἄλλων ἀποδείξεων ὅπως πεισθῶσι περὶ τῆς ἀσυγκρίτου ὑπεροχῆς τῆς Ἀντιπολιτεύσεως [...]

»,¹⁰⁶ «φοβερὰν θύελλαν»¹⁰⁷ θεωρεί ότι θα είναι η λαϊκή ετυμηγορία που θα τους χτυπήσει λόγω των ἀνομων πράξεων της κυβέρνησης και των ὀργάνων της, ενώ στις 11 Οκτωβρίου με δριμύ κατηγορώ επιτίθεται στους τρικουπικούς:

¹⁰⁰ Στο ίδιο

¹⁰¹ *Ἐπιθεώρησις*, 10 Οκτωβρίου 1890, σ. 1

¹⁰² *Ἐπιθεώρησις*, 14 Οκτωβρίου 1890, σ. 1

¹⁰³ *Ἐθνική*, 14 Οκτωβρίου 1890, σ. 1

¹⁰⁴ *Καιροί*, 15 Οκτωβρίου 1890, σ. 2

¹⁰⁵ *Πρωΐα*, 25 Σεπτεμβρίου ἕως 13 Οκτωβρίου 1890. Την ημέρα των εκλογών το μαύρο μελάνι αυξάνεται στα φύλλα της Πρωΐας ως ένδειξη πένθους στον αδελφό του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, Νικόλαο.

¹⁰⁶ *Πρωΐα*, 8 Οκτωβρίου 1890, σ. 1

¹⁰⁷ *Πρωΐα*, 9 Οκτωβρίου 1890, σ. 2

«Έταπεινώσατε την δικαιοσύνην, παρελύσατε την διοίκησιν, διεσπαθίσατε τα οικονομικά τοῦ Κράτους, ἐξηυτελίσατε την δημόσιαν εκπαιδευσιν, διεπομπεύσατε την Ἑλλάδα, ἐξηυτελίσατε και ἐξεπορνεύσατε πᾶσαν ιδέαν, ἐλακπατίσατε ἄσυστόλως και ἐξηφανίσατε το κράτος τῶν νόμων [...]».¹⁰⁸

Αντίθετα, σε μια ἀπέλπιδα προσπάθεια η *Νέα Ἐφημερίς* καλεῖ το τρικουπικό κοινό της, που χάρισε 90 ἔδρες στην πρόσφατη θητεία της, να μη ξεχνά τα επιτεύγματα της κυβέρνησης:¹⁰⁹

«Κύριοι ἐκλογεῖς,

Μη λησμονῆτε την ὑπό τον κ. Τρικούπη γενομένην ἀξιοθαύμαστον τακτοποίησιν τῶν οἰκονομικῶν [...]

Μη λησμονῆτε την ὅτι αὐτός κατήργησε την δεκάτην [...]

Μη λησμονῆτε την ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας [...]

Μη λησμονῆτε τὰς στρατιωτικὰς και τὰς ναυτικὰς σχολὰς [...]

Μη λησμονῆτε τα τρία παραγγελθέντα μεγάλα θωρηκτά [...]

Μη λησμονῆτε την ἀνάπτυξιν τῆς συγκοινωνίας, τους σιδηροδρόμους [...]

Την απογοήτευση του λαοῦ στο πρόσωπο του Τρικούπη εκμεταλλεύτηκε ο μεγάλος ἀντίπαλός του, ο οποίος στήριξε την πολεμική του στη δυσἀρέσκεια για τους φόρους και στις ἀποτυχημένες κινήσεις του Κρητικού ζητήματος.¹¹⁰ Η σαρωτική νίκη του Δηλιγιάννη με 100 ἔδρες ἀπὸ τις 150 στην ευρεία περιφέρεια,¹¹¹ δεν θα κρατήσκει για πολύ: ἐνάμιση χρόνο μετὰ οι πολῖτες θα κληθὺν να ψηφίσουν τον νέο πρωθυπουργό της χώρας.

2.4 Οι ἐκλογές της 3^{ης} Μαΐου 1892

Η ἀποτυχημένη τακτική στην επίλυση προβλημάτων συνεχίστηκε και σε αὐτή τη βραχύβια κυβέρνησή του, με την τελική λήξη της θητείας του ὕστερα ἀπὸ την ἀποπομπή του ἀπὸ τον βασιλιά.¹¹² Τα κεντρικά σημεία του προγράμματος του Δηλιγιάννη στηρίζονταν στην ἀκαμπτη πολιτική της κατάργησης: κατάργηση των

¹⁰⁸ *Πρωΐα*, 11 Οκτωβρίου 1890, σ. 2

¹⁰⁹ *Νέα Ἐφημερίς*, 13 Οκτωβρίου 1890, σσ. 1 και 2

¹¹⁰ Τρίχα, ὁ.π., σ. 468

¹¹¹ Μπάλλα, *Η καρδιοβόρος ἀγωνία*, σ. 103

¹¹² Μπάλλα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 219

νόμων για τις εκλογικές περιφέρειες, τον αριθμό εδρών, τα διοικητικά νομοσχέδια και των προσόντων των δημόσιων υπαλλήλων.¹¹³

Η απόσυρση του νόμου της ευρείας εκλογικής περιφέρειας ήταν αναγκαία για τη δηλιγιαννική κυβέρνηση, διότι καταπατούσε τις συνταγματικές διατάξεις που με ευλάβεια υπηρετούσαν. Ύστερα από αυτή τη μεταρρύθμιση, τοπικά στελέχη είχαν χάσει την επιρροή τους και μοιραία διακόπτονταν οι προσωπικές σχέσεις μεταξύ των εκλογέων και των βουλευτών. Αναφορικά με τον νόμο περί προσόντων των δημόσιων εργαζομένων, μείωσαν ή διαφοροποίησαν τις επαγγελματικές προϋποθέσεις σε ορισμένους διοικητικούς τομείς, ενώ παράλληλα προσμετρούσαν την αρχαιότητά τους ως κριτήριο προαγωγής. Μία σημαντική κίνηση της κυβέρνησης ήταν η εξασφάλιση βέβαιης και μεγαλύτερης αποζημίωσης για τις απαλλοτριώσεις για τον σιδηρόδρομο με σκοπό να απαλυνθούν οι κοινωνικές αδικίες. Ο Δηλιγιάννης προσπάθησε να μεριμνήσει και για τους αγρότες: είχαν κατατεθεί νομοσχέδια για την παραχώρηση γης κυρίως στους ακτήμονες, για την ίδρυση ταμείων αγροτικού χαρακτήρα και για τη ρύθμιση των σχέσεων μεγαλογαιοκτημόνων και αγροτών. Λόγω έλλειψης μέσων η αγροτική πολιτική του δεν απέφερε καρπούς.¹¹⁴

Το πρώτο ακανθώδες ζήτημα που είχε να αντιμετωπίσει ο Δηλιγιάννης μετά την εκλογή του ήταν το Κρητικό. Όντας ακόμη αντιπολίτευση, είχε ταχθεί υπέρ των Κρητών επαναστατών ενθαρρύνοντας το διάβημά τους για ένωση της νήσου με την υπόλοιπη Ελλάδα. Τώρα, ως κυβέρνηση υπαναχωρεί. Διέλυσε τις ανεύθυνες οργανώσεις, δέσμευσε τα όπλα και όσα υλικά προορίζονταν για την Κρήτη και απαγόρευσε κάθε έρανο για τον ίδιο σκοπό, αναιρώντας έτσι τις προεκλογικές υποσχέσεις.¹¹⁵

Το δεύτερο και χρόνιο πρόβλημα ήταν η δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας. Σε ομιλία του δήλωνε ότι το δημόσιο χρέος ήταν τόσο μεγάλο που αδυνατούσε κανείς να υποσχεθεί μείωση φόρων.¹¹⁶ Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη ήταν δέσμια –όπως ξαναείδαμε– της τρικουπικής πολιτικής. Οι οικονομικές ευθύνες αφαιρούσαν τη δυνατότητα διαμόρφωσης προϋπολογισμού έτσι ώστε να υλοποιήσουν διαφορετικές πολιτικές.¹¹⁷ Συνεπώς, παρά τις διαβεβαιώσεις για μείωση

¹¹³ Hering, ό.π., σ. 596

¹¹⁴ Hering, ό.π., σ. 596-604

¹¹⁵ Τρίχα, ό.π., σ. 500

¹¹⁶ *Εθνική*, 12 Σεπτεμβρίου 1890, σ. 1

¹¹⁷ Hering, ό.π., σ. 609-610

της φορολογίας, υιοθέτησε –ελλείψει χρόνου– τον προϋπολογισμό του αντίπαλου κόμματος καταργώντας αριθμό εκσυγχρονιστικών έργων.¹¹⁸

Το έλλειμμα του κράτους ήταν τεράστιο, ακριβώς αντίθετα δηλαδή από τους πόρους που ήταν περιορισμένοι έως ανεπαρκείς. Οι επιλογές για την αντιμετώπιση της κακής οικονομικής κατάστασης ήταν τρεις: είτε αύξηση των φόρων, είτε σύναψη νέου δανείου, είτε τέλος συμβιβασμός με τους δανειστές που μεταφραζόταν σε πτώχευση. Οι επιλογές αυτές ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες με τα όσα ευαγγελιζόταν το Εθνικό Κόμμα. Τη γενική κατάσταση δυσχέρανε η σταφιδική κρίση, η οποία σε συνδυασμό με την οικονομική σαθρότητα αποσταθεροποίησε την τιμή του συναλλάγματος. Απόρροια αυτού ήταν η κατάρρευση του ελληνικού χρηματιστηρίου, μιας και η χώρα δεν ήταν δυνατό να συνάψει νέο δάνειο.¹¹⁹

Ο πρωθυπουργός, παγιδευμένος σε μια χαοτική κατάσταση, θα έρθει σε ρήξη με τους οικονομικά ισχυρούς που ενοχλούνταν από τις μεθόδους του. Οι πιέσεις των κεφαλαιούχων εξώθησαν τον βασιλιά να απολύσει από τα πρωθυπουργικά του καθήκοντα τον Δηλιγιάννη προτού τελειώσει η θητεία του.¹²⁰ Τη θέση του ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος, πολιτικός με μηδαμινή υποστήριξη και κοινοβουλευτική δύναμη. Η απόφαση του βασιλιά θεωρήθηκε παράνομη καθολικά, εφόσον παρέβαινε την αρχή της δεδηλωμένης.¹²¹

Η όξυνση των παθών δεν άργησε να φανεί. Κατηγορίες εξαπέλυαν αμφότεροι: οι δηλιγιαννικοί προς τον ανυπόληπτο Τρικούπη και οι τρικουπικοί προς τον ανεπαρκή Δηλιγιάννη. Η μόνη λύση ήταν η άμεση προκήρυξη εκλογών για τις 3 Μαΐου. Όπως αποτυπώθηκε στον Τύπο ο αγώνας ήταν πιο λυσσαλέος από κάθε φορά.¹²²

Μετά την είδηση της αποπομπής του πρωθυπουργού τα «ζήτω ο βασιλεύς» και «ζήτω το Σύνταγμα» της τρικουπικής παράταξης διαδέχονταν τα «ζήτω η κυβέρνηση» και «κάτω οι χρηματιστές» των δηλιγιαννικών και τανάπαλιν. Η φορτισμένη ατμόσφαιρα κατέληξε σε έκτροπα, τραυματισμούς και θάνατο.¹²³ Η *Πρωΐα* αναφέρεται στα ειδεχθή επεισόδια και στην αδιαφορία των τρικουπικών:

«Αἱ αὐλικοτρικουπικαὶ ἐφημερίδες χθές, μὴ ἔχουσαι πῶς να δικαιολογήσωσι τὴν χθεσινὴν τερατώση ἐπίθεσιν τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος

¹¹⁸ Τρίχα, *ό.π.*, σ. 500

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 502-503

¹²⁰ Μπάλας, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 219

¹²¹ Τρίχα, *ό.π.*, σ. 505

¹²² Στο ίδιο, σ. 506-507

¹²³ Μπάλας, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 109

δολοφόνων κατά τοῦ λαοῦ, ἐτεχνάσθησαν να εἴπωσιν ὅτι ἐγένετο δῆθεν συμπλοκή κατ’ ἀκολουθίαν διαμειφθεισῶν ἀντεγκλήσεων ἐν γένει δε ἀποπειρῶνται να παραστήσωσι το συμβαν ὡς ἀσήμαντον και μηδαμινόν».¹²⁴

Ἡ προεκλογική περίοδος υιοθέτησε τον χαρακτήρα αὐτόν στις διαδηλώσεις:

«Φόλα στους τρικουπικούς»

«Φόλα στους ἀρουραίους»

«Φόλα»¹²⁵

αναφωνούσαν οι θιασώτες του Εθνικού Κόμματος, ἐνῶ ο Δηλιγιάννης βροντοφώναζε:

«Ζήτω το σφαιρίδιον»

«Ζήτωσαν οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί»

«Ζήτω ὁ λαός τῶν Ἀθηνῶν και τοῦ Πειραιῶς»¹²⁶

Ἡ *Ἐφημερίς* θριαμβολογοῦσε ἐκ των προτέρων για τη σίγουρη νίκη του Δηλιγιάννη στηριζόμενη στη διαδήλωση της παραμονῆς των ἐκλογῶν, στον:

«ἀκράτητο ἐκεῖνον, τον συμπαγή και ἀθηναϊκώτατον ὄγκον τῆς παναθηναϊκῆς διαδηλώσεως»¹²⁷,

αφήνοντας αιχμές για το καταναγκασμένο πλήθος που συγκεντρωνόταν υπέρ του αντιπάλου, ἐνῶ η *Πρωῖα* το παρουσιάζει ὡς «ἀνθρωπομάζωμα».¹²⁸ Τέλος, ἀναφέρεται καυστικά στην ἀνικανότητα του Τρικούπη να συνετιστεῖ παρά το γεγονός ὅτι το κόμμα του ἔχει ηττηθεῖ ἤδη δύο φορές:

«ὁ λαός ἤγειρε την βαρεῖαν χεῖρα του και την κατάφερε ὡς κεραυνόν κατά τοῦ τρικουπισμοῦ, δεν ἤρκεσεν δια να τον συνετίσουν, δεν ἔφθασαν δια να τον ἐξαφανίσουν ἀπό προσώπου τῆς ἐλληνικῆς γῆς»,¹²⁹

παράλληλα προτρέπει τους ἐκλογεῖς να «μαυρίσουν» τους νεωτεριστές:

«Δός του καταμούτσουνα, δός του να καταλάβη με την 3^η Μαΐου. Ἄν τον εὐρίσκη ἀκόμη ἀναπνέοντα ἢ αὐγή τῆς 3^{ης} Μαΐου τον καταχθόνιον τρικουπισμόν, να μην τον εὔρη το βράδυ».¹³⁰

¹²⁴ *Πρωῖα*, 26 Ἀπριλίου 1892, σ. 1

¹²⁵ *Ἐφημερίς*, 20 Ἀπριλίου 1892, σ. 2

¹²⁶ *Πρωῖα*, 24 Ἀπριλίου 1892, σ. 3

¹²⁷ *Ἐφημερίς*, 3 Μαΐου 1892, σ. 1

¹²⁸ *Πρωῖα* 26 Ἀπριλίου 1892, σ. 3

¹²⁹ *Ἐφημερίς*, 3 Μαΐου 1892, σ. 1

¹³⁰ *Ἐφημερίς*, 3 Μαΐου 1892, σ. 1

Αξιοσημείωτη ήταν η υποστήριξη προς το κόμμα του Δημητρίου Ράλλη που ήταν φίλα προσκείμενο στο δηλιγιαννικό, όπως φαίνεται από τα φύλλα των εφημερίδων και όπως αποδείχθηκε εμπράκτως αργότερα: όταν ο βασιλιάς παραμέρισε τον Ράλλη και ανέθεσε στον Κωνσταντόπουλο να συγκροτήσει κυβέρνηση, ο Ράλλης συνεργάστηκε ενεργά με τον Δηλιγιάννη.¹³¹

Αντίθετα, στις προεκλογικές συγκεντρώσεις των τρικουπικών ακούγονταν συνθήματα υπέρ της συσπείρωσης του Νεωτεριστικού Κόμματος και υπέρ της αφοσίωσης των ψηφοφόρων στον βασιλιά:

«Γραμμή, παιδιά, γραμμή | για να κατέβη ή δραχμή |
ψηφίστε όλοι την ἐλιά | για ν' ἀρχινήσουμε δουλειά»¹³² και
«Πρωθυπουργό Τρικούπη | και Γιῶργο βασιλιά |
θέλουμε μονοκούκι | μαζί με την ἐλιά»¹³³

Η *Ἀκρόπολις* είχε πιο μεταφορικό και λυρικό ύφος στα συνθήματά της:

«Κανείς δεν θέλει λάχανα, μποτίλιες με σουμάδα,
ἀλλὰ κεφάλι με μυαλό, να σώσει την Ἑλλάδα».¹³⁴

Στο εξάστηλο πρωτοσέλιδό της καταγράφοντας όλα τα κακώς κείμενα της κυβέρνησης Δηλιγιάννη του 1890¹³⁵ παρουσιάζει ότι ο «ηθικός» Δηλιγιάννης:

«ξεντύθηκε την λεοντήν τοῦ τιμίου συνταγματικοῦ κυβερνήτου κ' ἐνεφανίσθη τραμπούκαρος ἀντισυνταγματικός, μονάρχης ἀπόλυτος, σκοπόν ἔχων να βρίσῃ Σύνταγμα, λαόν, Βασιλείαν, νόμους, ἐλευθερίαν».¹³⁶

Συνεχίζει με τα φαινόμενα νεποτισμού, τα οικονομικά σκάνδαλα και την κατάργηση νόμων στις στρατιωτικές δυνάμεις σχετικά με την προαγωγή των αξιωματικών και την παραλυσία του στρατού.¹³⁷

Ο λαός έπρεπε να αποφασίσει αν θα ρίξει «μαῦρο εἰς τους τρικουπικούς»¹³⁸ ή «μαῦρο και εἰς τους ἑνδεκα Κορδονικούς».¹³⁹ Στο σύστημα της στενής-επαρχιακής εκλογικής περιφέρειας προτίμησαν τους πρώτους χαρίζοντάς τους 180 έδρες στις 207

¹³¹ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 111

¹³² *Νέα Ἐφημερίς*, 23 Ἀπριλίου 1892, σ.2

¹³³ *Νέα Ἐφημερίς*, 28 Ἀπριλίου 1892, σ. 2

¹³⁴ *Ἀκρόπολις*, 30 Ἀπριλίου 1892, σ. 1

¹³⁵ *Ἀκρόπολις*, 2 Μαΐου 1892, σ. 1

¹³⁶ *Ἀκρόπολις*, 2 Μαΐου 1892, σ. 1

¹³⁷ *Ἀκρόπολις*, 2 Μαΐου 1892, σ. 1

¹³⁸ *Ἐφημερίς*, 3 Μαΐου 1892, σ.1

¹³⁹ *Ἀκρόπολις*, 2 Μαΐου 1892, σ. 1

έναντι των αποκαρδιωτικών 15 μόλις εδρών για το Εθνικό Κόμμα.¹⁴⁰ Ο ελληνικός λαός χαιρέτησε την επάνοδο του Τρικούπη, στο πρόσωπο του οποίου έβλεπαν τον ηγέτη που καλούνταν να σώσει τη χώρα από το οικονομικό αδιέξοδο.¹⁴¹ Δυστυχώς, πολύ γρήγορα θα αποδειχθεί το αντίθετο. Η κυβέρνηση θα αδυνατίσει να αποπληρώσει το δημόσιο χρέος της με αποτέλεσμα την κήρυξη πτώχευσης το 1893. Λίγους μήνες αργότερα, θα έρθει και πάλι η στιγμή για τον Δηλιγιάννη να ανέβει στο πρωθυπουργικό θώκο.

2.5 Οι εκλογές της 16^{ης} Απριλίου 1895

Το καλοκαίρι του 1892 σχηματίζεται η έκτη κυβέρνηση του Τρικούπη. Ο λαός υποδέχεται την επανεκλογή του με ενθουσιασμό, θεωρώντας τον ως από μηχανής θεό που θα απαλλάξει τη χώρα από τη δυσμενή οικονομική κατάσταση. Δεν μπορούσε, δυστυχώς, να σκεφτεί πως σε λιγότερο από ένα χρόνο η Ελλάδα θα κήρυττε πτώχευση και πως ο «μεσσίας» Τρικούπης θα οδηγούνταν στην πολιτική αφάνεια.

Όντας διορατικός, ο Μεσολογγίτης πολιτικός κατάλαβε ότι η αδυναμία της χώρας να είναι συνεπής στην αποπληρωμή των τοκοχρεολυσίων ήταν προ των πυλών. Ήταν βέβαιο, ότι η πολιτική που θα ακολουθούσε στη νέα κυβέρνηση θα επικεντρωνόταν στον οικονομικό τομέα, παραμερίζοντας το εκσυγχρονιστικό έργο του. Με περικοπές και οικονομίες θα σταθεροποιούσε το νόμισμα και θα αποκαθιστούσε τη πιστοληπτική ικανότητα της Ελλάδας. Η ύφεση της οικονομίας δεν άφηνε πολλά περιθώρια για αλλαγές, τα μέτρα στα οποία κινήθηκε ήταν λίγα, αν αναλογιστεί κανείς τη δυσχέρεια του λαού: μείωσε τους μισθούς των δημόσιων υπαλλήλων, αύξησε τους φόρους και τους δασμούς, ελάττωσε τη δύναμη του στρατού και σύναψε νέο μεγάλο δάνειο.¹⁴²

Οι περικοπές υιοθετήθηκαν για να αποφευχθεί η πτώχευση, χωρίς αυτό να υποτιμά την αρτίωση και την αξιοπιστία του κρατικού μηχανισμού ή του στρατού. Προέβη σε δύο ακόμη αλλαγές, που κατά μόνας δεν θα επέφεραν αντιδράσεις, αλλά σε συνδυασμό με τη φορολογία όξυναν το κλίμα: αύξησε τα τέλη στην εκπαίδευση

¹⁴⁰ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 109

¹⁴¹ Τρίχα, *ό.π.*, σ. 508

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 509-511

και ανακάλεσε τους πρέσβεις των ευρωπαϊκών πρωτευουσών.¹⁴³ Το τελευταίο μάλιστα ήταν αρκετά ειρωνικό διότι ο Τρικούπης κατηγορούσε παλιότερα την κυβέρνηση Δηλιγιάννη για τον ίδιο λόγο, θεωρώντας το μείζονος διπλωματικής σημασίας.

Παρά τα ευοίωνα μηνύματα που εξέπεμπαν οι ομιλίες του πρωθυπουργού, δυστυχώς, δεν επετεύχθη η ανατροπή της όλο και δυσχεραίνουσας οικονομικής κατάστασης. Σε αυτό συνέβαλε και η ισχνή δημοσιογραφική υποστήριξη προς το πρόσωπό του.¹⁴⁴ Επιπρόσθετα, δύο συγκυρίες επέσπευσαν την καθοδική πορεία της οικονομίας: η πτώχευση της Αργεντινής και η αποκατάσταση των αμπελιών της Γαλλίας. Στην πρώτη περίπτωση, η αιφνίδια πτώχευση αναδιαμόρφωσε το διεθνές κλίμα επιδεινώνοντας τους όρους δανεισμού των ασθενέστερων χωρών και αποθαρρύνοντας τις επενδύσεις των κεφαλαιούχων.¹⁴⁵ Από την άλλη, η καλύτερευση της υγείας των γαλλικών αμπελιών από τη φυλλοξήρα μοιραία οδήγησε στη σταφιδική κρίση. Η άλλοτε ευημερία της ελληνικής υπαίθρου που αύξανε τα δημόσια έσοδα διακόπηκε. Οι εξαγωγές μειώθηκαν δραματικά και παραγωγοί και έμποροι πτώχευαν ο ένας μετά τον άλλον.

Τα πρόσθετα μέτρα και η σύναψη νέου δανείου κορύφωσαν την κατάσταση: βασιλιάς, δανειστές, Τύπος και λαός αντιλαμβάνονταν πως οι θυσίες που απαιτούνταν είχαν φτάσει στο ζενίθ. Ο βασιλιάς, φοβούμενος την αντίδραση της αντιπολίτευσης και του λαού έρχεται σε σύγκρουση με τον Τρικούπη, οι δανειστές επιβάλλουν βαρύτατους όρους με σκοπό την παραχώρηση ελέγχου των μονοπωλίων, οι εφημερίδες σύσσωμες τάσσονται κατά του νέου δανείου και τέλος ο λαός, ανήμπορος να αντεπεξέλθει στην αυξανόμενη επιβολή φόρων, λυγίζει.¹⁴⁶

Ο Τρικούπης, αποκαρδιωμένος, παραιτείται. Αυτή ήταν και η τελευταία πράξη πριν την πτώχευση. Τα γεγονότα που ακολούθησαν λίγο θα επηρέαζαν την πραγματικότητα. Ο βασιλιάς διόρισε ως αντικαταστάτη τον Σωτήριο Σωτηρόπουλο, ενός πολιτικά αδύναμου προσώπου, ο οποίος μετά από έξι μήνες παραιτείται για να αναλάβει ο Τρικούπης εκ νέου σχηματίζοντας την έβδομη και τελευταία του κυβέρνηση.¹⁴⁷ Στην ολιγόμηνη θητεία η πορεία της οικονομίας ήταν ειλημμένη. Ωστόσο, ακύρωσε τη σύναψη ενός γιγαντιαίου δανείου του προκατόχου του και

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 511-512

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 513

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 515-516 Τη δυσπιστία των κεφαλαιούχων λόγω της επικείμενης υποτίμησης της δραχμής προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν οι κερδοσκόποι με τις αμφιβόλου ποιότητας τακτικές τους.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 519-521

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 523-524

προσπάθησε να αποπληρώσει τα εσωτερικά δάνεια για να μη χρεοκοπήσουν οι τράπεζες.¹⁴⁸

Η πτώχευση στις 10 Οκτωβρίου 1893 –κατά τον Τρικούπη– δεν οφειλόταν στον σιδηρόδρομο (ή σε κάποιο άλλο δαπανηρό έργο), αλλά στη μη ευόδωση του ίδιου του προγράμματος που αναιρέθηκε από τον Δηλιγιάννη.¹⁴⁹ Τα ποσά των δανείων θυσιάστηκαν στον βωμό της αποπληρωμής παλαιότερων και της κρατικής ανάπτυξης. Οφείλεται, όμως, και στις υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες¹⁵⁰ και γενικότερα στην επιθυμία για γοργή εθνική ολοκλήρωση.¹⁵¹

Οι εκλογές του 1895 είχαν μία πρωτοτυπία: ο Τύπος τάχθηκε αντίθετος και στους δύο πολιτικούς αντιπάλους. Η ανικανότητα του δικομματισμού να θέσει τέλος στα χρόνια οικονομικά προβλήματα που ταλάνιζαν την κοινωνία, οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου κομματικού μορφώματος, του Ανεξάρτητου Εκλογικού Κέντρου: συστάθηκε δύο μήνες πριν από τις εκλογές από την σύμπραξη κυρίως τέως δηλιγιαννικών.¹⁵²

Η *Πόλις*, οι *Καιροί*, η *Ακρόπολις* και η *Έστία* στηρίζουν το νέο κόμμα Η *Πόλις*, καταγγέλλει τους παλιούς πολιτικούς ηγέτες που στηρίζονταν στη συναλλαγή, αναζητά την έλευση πολιτικού άνδρα, απορρίπτει την αρχή της δεδηλωμένης και επιδιώκει την παρέμβαση του βασιλιά στο πολιτικό γίγνεσθαι.¹⁵³ Οι *Καιροί* –άλλοτε δηλιγιαννική εφημερίδα–¹⁵⁴ επισημαίνουν στους ψηφοφόρους να αποφύγουν τις προσωπικές συναλλαγές και τις γνωστές πρακτικές και ότι:

«έν ταῖς πλείσταις ἐπαρχίαις ὁ ἐκλογικὸς ἀγὼν εἶναι νῦν προσωπικὸς, ἀποβλέπων εἰς πρόσωπα καὶ ὄχι εἰς κόμματα ἢ ἀγύρτικα πολιτικὰ προγράμματα».¹⁵⁵

Η *Ακρόπολις* προβάλλει το ανεπηρέαστο εθνικό ήθος των ανεξάρτητων υποψηφίων, θεωρεί ότι η εποχή των σωτήρων παρήλθε. Αν και γνωρίζει πως το αποτέλεσμα των εκλογών θα είναι θετικό για τον Δηλιγιάννη, το νέο κόμμα θα αναταράξει το πολιτικό σκηνικό και συνακόλουθα τον δικομματισμό.¹⁵⁶ Τη βέβαιη νίκη του Εθνικού Κόμματος αναγνωρίζει και η *Έστία*, ωστόσο διερωτάται για το

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 525-526

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 444-445

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 526

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 527

¹⁵² Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 117

¹⁵³ *Η Πόλις*, 18, 21 και 23 Δεκεμβρίου 1894, πρωτοσέλιδα

¹⁵⁴ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 123

¹⁵⁵ *Καιροί*, 15 Απριλίου 1895, σ. 1

¹⁵⁶ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 123-127

εύρος της και για τον αρραγή χαρακτήρα του κόμματος, στο οποίο είναι σύνηθες φαινόμενο η μεταπήδηση πολιτικών.¹⁵⁷

Φυσικά, ο δηλιγιαννικός Τύπος δεν έμεινε αμέτοχος στην πολιτική του Τρικούπη, και μάλλον χαιρόταν για την ολέθρια πορεία που είχε. Η *Νέα Έφημερίς* κατηγορεί τον πρωθυπουργό κυρίως για την έντονη φορολογία και τα «άντεθνικά» δάνεια.¹⁵⁸ Ταυτόχρονα, απαντά σε κάθε κατηγορία των παλαιών αντιπάλων αλλά και του νεοσύστατου ανεξάρτητου κόμματος: ο Δηλιγιάννης, τονίζει η *Νέα Έφημερίς*, έχει ισχυρό συνδυασμό και θα έχει την πλειοψηφία στη Βουλή ώστε να σχηματίσει κυβέρνηση.¹⁵⁹ Δεν υπάρχει άλλη λύση για τον λαό:

«ὅστις ὑφίσταται ἀγογγύστως τα βάρη ἀφορήτου φορολογίας διὰ να σώσῃ την τιμὴν και την ἀξιοπρέπειάν του, ἀντί τούτου βλέπει ἐπερχόμενον το ἔθνικόν αἶσχος, βλέπει πραγματοποιουμένην την ἔθνικὴν ἀτίμωσιν, βλέπει τον ἔθνικόν ἐξευτελισμόν» και διαιρωτάται «πῶς ἦτο δυνατόν ὁ λαός οὗτος να μην ἐξεγερθῇ κατὰ τῆς κυβερνήσεως»;¹⁶⁰

Τις σελίδες της *Νέας Έφημερίδος* κοσμούν τραγούδια-συνθήματα για τους δηλιγιαννικούς ψηφοφόρους που θα βροντοφωνάζουν στις διαδηλώσεις:

«Με χονδρό κ ο ρ δ ό ν ι
Ρίχτε μια θηλειά
Σ' τους ἀ ν ε ξ α ρ τ ή τ ο υ ς
Σ' την ξερή ἐ λ η ά
Ένα σύνθημα μας
Βγαίνει άπ' την καρδιά
Ζήτω το κ ο ρ δ ό ν ι
Ζήτω βρε παιδιά [...]

Για την κατίσχυση «τοῦ Κορδονίου ἐν Πειραιεῖ» μιλάει η Σφαῖρα: με τις πολυπληθείς διαδηλώσεις ο λαός δεν θα υποκύψει «εἰς θωπείας και ἰκεσίας» των τρικουπικών αλλά θα επιλέξει το Κορδόνι και τους έντεκα υποψηφίους του.¹⁶²

¹⁵⁷ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 127-128

¹⁵⁸ *Νέα Έφημερίς*, 14 και 18 Απριλίου 1895, πρωτοσέλιδα

¹⁵⁹ *Νέα Έφημερίς*, 9 και 14 Απριλίου 1895, στις στήλες της εφημερίδας ανταπαντάται κάθε στόχευση των εφημερίδων, *Ακρόπολις*, *Καιροί*, *Έθνική*, *Άστυ*.

¹⁶⁰ *Νέα Έφημερίς*, 15 Απριλίου 1895, σ. 1

¹⁶¹ *Νέα Έφημερίς*, 11 Απριλίου 1895, σ. 3 Στην τρίτη σελίδα των φύλλων της εφημερίδας ήταν συνηθισμένη η εντύπωση τραγουδιών για όλη την προεκλογική αναμέτρηση.

¹⁶² *Σφαῖρα*, 10 Απριλίου 1895, σ. 1

Όσο στενά ασχολήθηκε ο Τρικούπης, τη συγκεκριμένη περίοδο, με την οικονομική πολιτική, άλλο τόσο η αντιπολίτευση προσκολλήθηκε στη στηλίτευσή της. Η *Πρωΐα* μία μέρα πριν τις εκλογές δεν ξεχνά και τις κατηγορίες περί ανηθικότητας των τρικουπικών:

«ὁ λαὸς ἄξιος καλλιτέρας τύχης ἀπὸ ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν κατεδίκασεν ὀλέθριον σύστημα καὶ εἰς τὸ ὁποῖον προσεπάθησαν καὶ προσπαθοῦν διὰ τῶν ὕβρεων, τῶν ραδιουργιῶν, τῶν συκοφαντιῶν καὶ παντός ἐπαισχύντου μέσου νὰ τὸν ἐπαναφέρωσι καὶ ὑπὸ δεινότερους ὅρους καὶ περιστάσεις, θέλει πατάξει σήμερον πάντας [...]

Η απαλλαγή του λαού από τον τρικουπισμό είναι το κύριο ζήτημα που απασχολεί την *Εφημερίδα τῶν Συζητήσεων*:

«τὴν ἀπαισίαν φατρίαν, ἣτις τὴν ἐγονάτισεν, τὴν ἐξήντλησε, τὴν μετέβαλε εἰς τὴν ἐσχάτην τῶν γειτόνων τῆς, ἐνῶ ἦτο καὶ ἔπρεπε νὰ εἶνε πάντοτε ἡ πρώτη», καὶ συνέχιζε «οἱ ἄνθρωποι δύνανται νὰ εἶναι γενναιόφρονες καὶ νὰ συγχωρῶσι. Τα Ἕθνη ὄχι. Ἕθνη μάλιστα τα ὅποια δὲν ἐγεννήθησαν χθες διὰ νὰ ἀποθάνωσιν αὔριον. [...] Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς σημερινῆς ἐκλογῆς».¹⁶³

Τη σιγή της *Ὠρας* καὶ το επικριτικό πλέον *Ἄστυ* αντικατέστησε ἡ νέα εφημερίδα *Ἑωθινή* (που γεννήθηκε καὶ πέθανε μέσα σε σαράντα ἡμέρες). Αναλυτικότερα, επιρρίπτει τις εθνικές ευθύνες στην ελλειμματική πολιτική του Δηλιγιάννη¹⁶⁵ αναφέροντας ειρωνικά πως ὡς πρωθυπουργός θα αναμοχλεύσει πολιτικές του παρελθόντος καὶ για νὰ το πετύχει αὐτό:

«ἐπρεπε νὰ καταστρέψει 1.000 χιλιόμετρα σιδηροδρόμων, 4.000 χιλιόμετρα αμαξιτῶν ὁδῶν, τὸν στόλο, τις στρατιωτικές καὶ ναυτικές σχολές καὶ τὴ νεαρὰ καὶ προοδεύουσα βιομηχανία».¹⁶⁶

Στα τέλη του 1894, ἡ κυβέρνηση μέσα σε ὅλη αὐτή τη δεινὴ κατάσταση δυσκολευόταν συχνά στην επίτευξη ἀπαρτίας, γεγονός που αποτέλεσε τροφή για τὴν αντιπολίτευση καὶ τὴν πολεμική της. Τα ἀλλεπάλληλα ἀντικυβερνητικά συλλαλητήρια, ἀπόρροια τῆς σταφιδικῆς κρίσης καὶ τῆς εκτεταμένης φορολογίας, ὥθησαν τὸν βασιλιά νὰ εγκαταλείψει τὸν πρωθυπουργό καὶ νὰ ταχθεῖ με τὸν επίσης

¹⁶³ *Πρωΐα*, 15 Ἀπριλίου 1985, σ. 1

¹⁶⁴ *Εφημερίς τῶν Συζητήσεων*, 16 Ἀπριλίου 1895, σ.1 καὶ 2

¹⁶⁵ Τρίχα, ὁ.π., σ. 538-540

¹⁶⁶ *Ἑωθινή*, 26 Μαρτίου 1895, σ. 2

ανεπιθύμητο Δηλιγιάννη. Παρά τις τακτές συναντήσεις Τρικούπη –Γεωργίου για αβρεθεί λύση, η ασυνεννοησία συνεχίζεται και ο πρώτος παραιτείται από τα καθήκοντά του.¹⁶⁷

Ο βασιλιάς ακολούθησε παλιά πρακτική: ανέθεσε στον Νικόλαο Δηλιγιάννη τον σχηματισμό κυβέρνησης και την προκήρυξη εκλογών. Ο άλλοτε πρωθυπουργός, Δηλιγιάννης, κατατρόπωσε τους αντιπάλους του με τη νίκη 148 εδρών από τις 207 στο σύστημα της στενής περιφέρειας. Το πολιτικό τέλος του Τρικούπη συνδυάστηκε με τις 15 μόνο έδρες που κατέκτησε και κυρίως με τη μη εκλογή του ίδιου στο Μεσολόγγι.¹⁶⁸

Η φιλειρηνική πολιτική που διατεινόταν το Εθνικό Κόμμα ανατράπηκε μετά από πιέσεις. Πιο συγκεκριμένα, η στάση του στρατού και κυρίως της Εθνικής Εταιρείας¹⁶⁹ στα πολιτικά πράγματα της χώρας, απαιτούσε την ένωση με την Κρήτη. Ο βασιλιάς, επίσης, υποθάλλει τον εθνικό αγώνα παρά τους αρχικούς δισταγμούς του. Τρίτη παράμετρος της αλλαγής πλεύσης του Δηλιγιάννη, αποτελούσε η πίεση της κοινής γνώμης για ενεργό συμμετοχή υπέρ των επαναστατημένων.¹⁷⁰

Η διετής θητεία του Δηλιγιάννη τελείωσε με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την καταστροφική ήττα της Ελλάδας. Η τραγική θέση της χώρας επιδεινώθηκε από την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου, που διαχειρίστηκε τα έσοδα των μονοπωλίων προκειμένου να καταβληθούν οι πολεμικές αποζημιώσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία.¹⁷¹ Ο λαός μέσα σε αυτή την κατάσταση όφειλε να επιλέξει πάλι νέο πρωθυπουργό.

¹⁶⁷ Τρίχα, ό.π., σ. 530-536

¹⁶⁸ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 117

¹⁶⁹ Η Εθνική Εταιρεία συστάθηκε από αξιωματικούς, διανοούμενους, δημοσιογράφους κ.ά. με εθνικιστική φυσιογνωμία., βλ. Λούβη, ό.π., σ. 41

¹⁷⁰ Μαρωνίτη, ό.π., σ. 26

¹⁷¹ Κλάψης, ό.π., σ. 199-200

Κεφάλαιο 3 –Τα παρελκόμενα των εκλογών

3.1 Η επόμενη μέρα των εκλογών

Η επομένη των εκλογών αποτυπώνεται λαλίστατη στις εφημερίδες της εποχής, όχι μόνο για τους νικητές, αλλά και για τους ηττημένους οι οποίοι εναγωνίως προσπαθούν να ερμηνεύσουν το αποτέλεσμα των εκλογών. Ο Τύπος δίνει μάχη –πότε ειρωνική πότε καυστική– υπερασπίζόμενος την εκάστοτε κομματική παράταξη.

3.1.1 Τα αποτελέσματα της 7^{ης} Απριλίου 1885

Νίκη Δηλιγιάννη (184 έδρες από τις 245 – 56 έδρες ο Τρικούπης)

Κινδυνολογώντας δέχεται τη νίκη η δηλιγιαννική *Πρωΐα*, αφού θεωρεί πως ήρθε αργά, τη στιγμή που τα προβλήματα πληθαίνουν και ο οικονομικός μαρασμός κατατρώει το κράτος, ενώ πέρα από εορτασμούς¹⁷² υπογραμμίζει ότι:

« Μίαν άπευθύνομεν εὐχὴν να μην εἶναι ἀργά και διά το ἄχαρι αὐτό ἔργον τῆς ἀναζητήσεως τῶν ἐθνικῶν ναυαγίων, ἅτινα ἐτόλμησαν να χαρακτηρίσωσιν ὡς ἐγγύησιν τοῦ παρόντος και τοῦ μέλλοντος τῆς ἐλευθέρας και δούλης πατρίδος». ¹⁷³

Από την άλλη πλευρά, η *Ἔσρα* διατηρεί σιγή ιχθύος τις πρώτες μέρες μετά τα αποτελέσματα, όντας αμήχανη για την τρικουπική ήττα. Δεν δημοσιεύει κανένα σχόλιο προς σεβασμό στην επιθυμία του λαού, αλλά λίγες μέρες αργότερα πιστεύει πως αν οι ψηφοφόροι πλανήθηκαν, είναι θέμα χρόνου να πεισθούν ότι έκαναν λάθος. Φυσικά, συνεχίζει την προεκλογική της πολεμική για την ανυπαρξία προγράμματος από το Εθνικό Κόμμα, το οποίο καλεί να παρουσιάσει στη βουλή σχετικά με τα οικονομικά και στρατιωτικά θέματα.¹⁷⁴ Λίγες ημέρες αργότερα, συγχαίρει από καρδιάς τον Δηλιγιάννη και του εύχεται κάθε επιτυχία στο έργο της πολιτικής παλιγγενεσίας, και συνεχίζει υπαινικτικά:

¹⁷² Μπάλλα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 213

¹⁷³ *Πρωΐα*, 9 Απριλίου 1885, σσ. 3 και 4

¹⁷⁴ Μπάλλα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 214

«εὐχόμεθα αἴσιον πέρας εἰς το μετ' ὀλίγον ἀρχόμενον ὑπὸ νέους οἰωνούς [...]πολιτικόν ἔργον τῶν ἡμετέρων ἀντιπάλων».¹⁷⁵

3.1.2 Τα αποτελέσματα της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887

Νίκη Τρικούπη (90 έδρες από τις 150 – 25 έδρες ο Δηλιγιάννης)

Η τρικουπική *Έφημερίς* θεωρεί ότι το αποτέλεσμα φωτογραφίζει την ήττα της αντιπολίτευσης και όχι τη νίκη του Τρικούπη: ο λαός καταδίκασε την ολιγόμηνη πολιτική της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, πολιτική της συκοφαντίας και της ψευδολογίας.¹⁷⁶ Επέκρινε τον τρόπο υποδοχής των αποτελεσμάτων από την αντίπαλη *Πρωΐα*, τονίζοντας πως «ή σιγή θα ἦτο ἴσως προτιμότερα» και ότι οι ισχυρισμοί της αποτελούν φυσική αντίδραση κάθε ηττημένου.¹⁷⁷

Η *Ώρα* καθυστερημένα σχολιάζει ότι οι ψηφοφόροι είχαν να διαλέξουν μεταξύ ενός τρικουπικού προγράμματος και ενός ανύπαρκτου δηλιγιαννικού. Στο ίδιο μήκος κύματος και η *Παλιγγενεσία* ψέγει την αντιπολίτευση ότι δεν παρείχε λύσεις, αλλά αναλωνόταν σε κατηγορίες και αναιρέσεις τρικουπικών μεταρρυθμίσεων. Στις κατηγορίες της *Πρωΐας* ότι ψήφισαν και οι «τεθνεῶτες» απαντά πως οι εκλογές έγιναν «μετά μείζονος τάξεως και σεβασμοῦ».¹⁷⁸

Αντίθετα, η *Πρωΐα* καυτηριάζει την τακτική της κυβέρνησης να διαφθείρει τις συνειδήσεις των πολιτών με μικροπρεπή μέσα.¹⁷⁹ Δεν παραλείπει να μιλήσει για την παραφροσύνη του πρωθυπουργού για τα δάνεια που θα οδηγήσουν τη χώρα στην πτώχευση, ενώ για τον ίδιο αναφέρει ότι:

«ή ἀκόρεστος δίψα τῆς σπατάλης και τῆς ἀσωτίας ἔγκειται τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἀναμορφώσεως, και τον χαρακτηῖρα τοῦ λύκου οὐδαμῶς μετέβαλον ἡ πείρα και τα ἀτυχήματα τοῦ βίου. Δαπανᾷ ἀσώτως, σπαταλᾷ καθ' ἑξινκαι ἐν οὐ δέοντι, ὄνειρευόμενος φόρους και δάνεια»¹⁸⁰

¹⁷⁵ *Πρωΐα*, 12 Απριλίου 1885, σσ. 1 και 2

¹⁷⁶ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 227-228

¹⁷⁷ *Έφημερίς*, 7 Ιανουαρίου 1887, σ. 1

¹⁷⁸ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 226-229

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 225-226

¹⁸⁰ *Πρωΐα*, 6 Ιανουαρίου 1887, σ. 2

3.1.3 Τα αποτελέσματα της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890

Νίκη Δηλιγιάννη (100 έδρες από τις 150 – 15 έδρες ο Τρικούπης)

Η *Εθνική* θριαμβολογεί συγχάιροντας τους ψηφοφόρους για την ιδεολογία τους. Η δηλιγιαννική εφημερίδα παραλληλίζει το αποτέλεσμα με «ἐπανάστασιν εἰρηνικὴν καὶ ἀναίμακτον». Ο συντάκτης της συνεχίζει να καταγγέλλει τον Μεσολογγίτη πολιτικό, ενώ παράλληλα, εκθειάζει τον ελληνικό λαό που απέρριψε το καταστρεπτικό, προδοτικό και άθλιο κυβερνητικό σύστημα. Βέβαια, αν και έχασε τις εκλογές στις περιφέρειες της Αττικής και της Βοιωτίας, θεωρεί πως το αποτέλεσμα μετράει που δεν είναι άλλο από τον καταποντισμό του τρικουπισμού. Άλλωστε την αποτυχία στις περιοχές αυτές την απέδιδε στη βία και τη δωροδοκία που μετέβαλαν το ασθενές φρόνημα πολλών εκλογέων. Κατά την εφημερίδα, ο «ἀναμορφωτής» Τρικούπης εξαπάτησε το έθνος συμπεριφερόμενος ως κομματάρχης και όχι ως πρωθυπουργός που μεριμνά για το κοινό όφελος.¹⁸¹

Η *Πρωΐα* δεν καυχησιολογεί, γιατί, ως καθαρό όργανο του Δηλιγιάννη, πενθεί για το θάνατο του αδελφού του, Νικόλαου. Το μαύρο περίγραμμα στα φύλλα της θα διατηρηθεί για πολλές ημέρες ως ένδειξη πένθους. Η πάνδημη ακολουθία, κατά τον συντάκτη, φωτογράφιζε τη μεγαλοπρεπή νίκη της Κυριακής.¹⁸²

Η απορία της *Νέας Εφημερίδος* ήταν έκδηλη για το εκλογικό αποτέλεσμα. Δεν μπορούσε να ερμηνεύσει πώς μετά από μια τετραετή περήφανη σειρά έξοχων κυβερνητικών υπηρεσιών και εκπλήρωση όλων των εξαγγελιών το Νεωτεριστικό Κόμμα έχασε τις εκλογές. Ειρωνική απέναντι στη νέα ασταθή κυβέρνηση σχολίαζε ότι θα κρέμεται από:

«ἐν κορδόνι καὶ θα ἔχωσιν ἀνά πᾶν λεπτόν τῆς ὥρας καὶ καρδιοκτύπι:
ἄμάν, μὴν πέσει, μὴ τσακισθῇ!». ¹⁸³

3.1.4 Τα αποτελέσματα της 3^{ης} Μαΐου 1892

Νίκη Τρικούπη (180 έδρες από τις 207 – 15 έδρες ο Τρικούπης)

Στην ανικανότητα της ηγεσίας του Δηλιγιάννη αποδίδει το αποτέλεσμα των εκλογών ο συντάκτης των *Καιρῶν*. «Ἡ νίκη φαίνεται τουλάχιστον προσμειδιώσα τοῖς

¹⁸¹ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 215-216

¹⁸² *Πρωΐα*, 15 και 16 Οκτωβρίου 1890, πρωτοσέλιδα

¹⁸³ *Νέα Εφημερίς*, 16 Οκτωβρίου 1890, σ. 1

τρικουπικοῖς» αναφέρει η εφημερίδα όταν το επόμενο πρωί έφταναν τα πρώτα αποτελέσματα από την επαρχία τηλεγραφικώς. Παρατηρεί δε ότι πολλοί ακολούθησαν τον Γορτύνιο πολιτικό από ανάγκη, χωρίς να το θέλουν, και μάλιστα ορισμένοι μεταπήδησαν στο Νεωτεριστικό Κόμμα από απόγνωση. Τέλος, για το αποτέλεσμα ευθύνονται ο κομματάρχης με την ισχυρή προσωπική επιρροή και οι μεικτοί συνδυασμοί.¹⁸⁴

Αντιθέτως, για την *Έφημερίδα* η νίκη αποδίδεται και πάλι στον εκφοβισμό και τη βία που χρησιμοποίησαν «άναρχικά στοιχεῖα» που συσπειρώθηκαν γύρω από τον «ἀδιόρθωτον» Τρικούπη. Για τον λόγο αυτό, διαβεβαιώνει θα αντισταθεί σθεναρά στη μάχη κατά του τρικουπισμού έως ότου απαλλαχθεί το έθνος από αυτόν. Υπαιτισσόμενος την αποπομπή του Δηλιγιάννη, πρότεινε στον βασιλιά:

«ν’ ἀπομέμψη, καθ’ ἣν ἐνεκαίνισεν ἀπό τινός πολιτείαν, και τον κ. Τρικούπην ἐκ τῆς κυβερνήσεως, προς πρόληψιν συμφορῶν δεινότερων»¹⁸⁵

Η *Πρωΐα*, αναζητώντας την αιτία της ήττας του Εθνικού Κόμματος, πιστεύει ότι ευθύνεται η μετάσταση βουλευτών στο τρικουπικό κόμμα και θεωρεί πως:

«δεν ἐνίκησεν ἡμᾶς ἡ πληθὺς ἢ ἡ ἀδρεία τῶν ἐχθρικῶν στρατιῶν, ἀλλ’ ἡ ὀρμητικὴ ἐπίθεσις τῶν ἐπελθόντων εἰς ἐπικουρίαν αὐτῶν».¹⁸⁶

3.1.5 Τα αποτελέσματα της 16^{ης} Απριλίου 1895

Νίκη Δηλιγιάννη (148 έδρες από τις 207 – 15 έδρες ο Τρικούπης)

Ούτε η ίδια η δηλιγιαννική ομάδα δεν περίμενε τη νίκη στο Μεσολόγγι, στο προπύργιο του Τρικούπη, όπως αναφέρει η *Έστία*:

«Τρικούπης ἀπέτυχεν [...] Ἐπαρχία Μεσολογγίου πανδήμως πανηγυρίζει θρίαμβον δ’ ὑψίστην νίκην. Ὁ λαός συνεχῶς ἀνταλλάσσει ἀσπασμούς, ἀλληλοσυγχαρητήρια και εὐρίσκεται ἐν ἐξάλλω χαρά».¹⁸⁷

Την πρωτοφανή ήττα του Νεωτεριστικού Κόμματος και την άνευ προηγουμένου συντριβή του άλλοτε ισχυρού άνδρα, παρουσιάζει κατάπληκτη και η *Έφημερίς τῶν Συζητήσεων*, η οποία τονίζει την οξυδέρκεια των Μεσολογγιτών. Ὑστερα από την πτώχευση, ήρθε η ώρα των πολιτών να σηκώσουν το κεφάλι ψηλά

¹⁸⁴ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 231-232

¹⁸⁵ *Έφημερίς*, 4 και 5 Μαΐου 1892, πρωτοσέλιδα

¹⁸⁶ *Πρωΐα*, 6 Μαΐου 1892, σ. 1

¹⁸⁷ *Έστία*, 17 Απριλίου 1895, σ. 1

και να ατενίσουν το μέλλον με ελπίδα. Αναμφίβολα, η νέα κυβέρνηση έχει να αντιμετωπίσει δύσκολο έργο και να συγκροτήσει «τα συντρίμματα του τρικουπισμοῦ», αλλά της δίνει δύναμη η απόφαση των Ελλήνων.¹⁸⁸

Από την άλλη, η βραχύβια *Έωθινή* πενθεί για τη βουλή, η οποία θα στερηθεί τόσους άξιους ρήτορες και πολιτικούς άνδρες που δεν εκλέχθηκαν και φοβάται μη θρηνήσει και ο λαός για την επιλογή του. Το ίδιο μελαγχολικά περιγράφεται η ήττα του Τρικούπη στα φύλλα του *Άστεως*, η οποία «δεν ήκούσθη μόνον μετ' έκπληξεως» αλλά και «μετά δυσαρεσκείας».¹⁸⁹

Στις συγκεκριμένες εκλογές τον Τύπο απασχολεί και η πορεία του Ανεξάρτητου Εκλογικού Κέντρου. Η προσμονή για τη συντριβή του δικομματισμού δεν επιβεβαιώθηκε. Η *Ακρόπολις* και οι *Καιροί* δυσθυμούν για το αποτέλεσμα και για το γεγονός ότι δεν θα αποτελούν τμήμα του κοινοβουλίου άξιοι πολιτικοί.¹⁹⁰

3.2 Το τέλος του δικομματισμού

Μετά το πολιτικό τέλος και τον θάνατο, το επόμενο χρόνο, του Τρικούπη, η κρίση του δικομματισμού ήταν εμφανής. Θα επιβεβαιωθεί άλλωστε, ύστερα από την ήττα της χώρας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την κρίση του πολιτικού συστήματος. Μικρά κόμματα ή μικτοί συνδυασμοί θέτουν υποψηφιότητα στις επόμενες εκλογές,¹⁹¹ ενώ ήδη το 1895 οι κοινοβουλευτικές έδρες εκτός των δύο πρωταγωνιστικών κομμάτων μοιράστηκαν και στον Δ. Ράλλη, Ε. Δεληγεώργη και Κ. Καραπάνο.¹⁹² Η κυβέρνηση του Ράλλη το 1897, η κυβέρνηση του Ζαΐμη την ίδια χρονιά, και αργότερα του Γ. Θεοτόκη, επικρίθηκαν από τον βετεράνο πρωθυπουργό, Δηλιγιάννη, ότι προσπαθούσαν να υπονομεύσουν το δικομματικό σύστημα και αναρριχώνται στην εξουσία μόνο για να γίνουν υπουργοί και όχι για το κοινό όφελος.¹⁹³

¹⁸⁸ *Εφημερίς τῶν Συζητήσεων*, 17 και 18 Απριλίου 1895, πρωτοσέλιδα

¹⁸⁹ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 217-218

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 219-222

¹⁹¹ Μπάλτα, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη», σ. 231

¹⁹² Μαρωνίτη, *ό.π.*, σ. 26

¹⁹³ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 85-86

3.3 Η προπαγάνδα του Τύπου

Η βουλευτική προπαγάνδα έβρισκε εύφορο έδαφος στα φύλλα του Τύπου, τα οποία χρησιμοποιούσαν ιδίως οι αρχηγοί των δύο μεγάλων κομμάτων προς επίρρωση του πολιτικού τους σχεδίου. Οι εφημερίδες έδειχναν απρόσκοπτα την κομματική τους προτίμηση και υποστήριζαν με σθένος το εκάστοτε πρόγραμμα. Ως αδιάψευστος μάρτυρας, ο Τύπος κατέγραφε κάθε ιδεολογία και κάθε εθνικό ή ανθελληνικό συναίσθημα. Γνωρίζει ότι οι κολακευτικοί χαρακτηρισμοί προς τους ψηφοφόρους ή η επίκληση στα εθνικά φρονήματά τους, άγγιζαν και τον πιο δύσκολο αναγνώστη. Γι' αυτό και παρακινεί πολλές φορές τον λαό να κατατροπώσει με την ψήφο του τον αντίπαλο.¹⁹⁴

Βέβαια, δεν είναι λίγες οι φορές που η αοριστία κυριαρχούσε στις σελίδες τους. Πιο συγκεκριμένα, η πολεμική του δηλιγιαννικού Τύπου για σπατάλη, απάτη ή ανηθικότητα της αντίπαλης κυβέρνησης επαναλαμβάνεται συνεχώς, χωρίς υπόσταση ή αντεπιχειρηματολογία. Χωρίς τεκμηρίωση στηλιτεύει τις τρικουπικές ανακολουθίες, δίχως να δίνει λύσεις. Από την άλλη, οι περισσότερες φίλα προσκείμενες εφημερίδες στον Τρικούπη προσέφεραν μια πιο εμπεριστατωμένη θέση με πιο κόσμιο λόγο. Επιχειρηματολογούν βάσει γεγονότων και αναλύσεων και δεν δημαγωγούν, όπως κατηγορούν τους δηλιγιαννικούς. Γενικότερα, η ρητορεία των εφημερίδων ακολουθούσε το ύφος της κοινής γνώμης.¹⁹⁵

3.4 Το στέμμα θιασώτης του διπολισμού

Πρωταγωνιστής του πολιτικού γίνεσθαι της Ελλάδας ήταν αναντίρρητα ο βασιλιάς Γεώργιος Α', ο οποίος υποστηριζόμενος από μια πολιτική ελίτ εδραίωνε το πολιτικό του προφίλ με επιδεξιότητα και αυταρχικότητα. Ασκούσε ευπροσάρμοστη πολιτική με το βλέμμα στραμμένο στο προσωπικό όφελος, ενώ η ακεραιότητα του κοινοβουλευτισμού και της συνταγματικής νομιμότητας βρίσκονταν στο στόχαστρό του.¹⁹⁶ Οι συχνές παρεμβάσεις του στέμματος στο διορισμό συμμαχικών ή μειοψηφικών κυβερνήσεων με την ανοχή του επιβεβαίωναν τον κανόνα της πολιτικής

¹⁹⁴ Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία*, σ. 262-269 και Hering, ό.π., σ. 650 και 659

¹⁹⁵ Στο ίδιο

¹⁹⁶ Για τις πολιτικές αναταραχές, βλ. Μαρωνίτη, ό.π., σ. 13-14

σαθρότητας.¹⁹⁷ Αυτή ακριβώς την αναρχία μετέβαλε το Πέμπτο Κόμμα με την αρχή της δεδηλωμένης.

Κυρίως τη δεκαετία του 1890, η διάτρητη πολιτική κατάσταση της χώρας άφησε ελεύθερο το πεδίο στον βασιλιά να παρεμβαίνει καταπατώντας τη δεδηλωμένη, αλλά και σε δραστήριους πολιτικούς να δημιουργήσουν ένα νέο κομματικό πυρήνα. Όπως και έγινε με την ίδρυση του Τρίτου Κόμματος υπό των Ράλλη, Κωνσταντόπουλο, Σωτηρόπουλο κ.ά, προς αντίδραση της υφιστάμενης κατάστασης. Η ιδέα ενός τρίτου συνασπισμού κάλυπτε την ανάγκη του βασιλιά να μην είναι υπόχρεος στον Τρικούπη ή στον Δηλιγιάννη.¹⁹⁸

Απροκάλυπτα και αντισυνταγματικά ο Γεώργιος, διέλυσε την κυβέρνηση Δηλιγιάννη το 1892 παρότι κατείχε την εμπιστοσύνη της βουλής. Ο Τρικούπης αρνήθηκε να σχηματίσει νέα και συνέστησε εκλογές, μιας και η θέση του βασιλιά καταπατούσε κατάφωρα την αρχή της δεδηλωμένης που ευαγγελίζονταν με σθένος. Για τον λόγο αυτό, αποτάθηκε σε ένα ιδρυτικό μέλος του Τρίτου Κόμματος, τον Κωνσταντόπουλο, να σχηματίσει κυβέρνηση. Η αυτόβουλη αποδοχή της θέσης, χωρίς την σύμπραξη των υπόλοιπων μελών του κόμματος προκάλεσε δυσθυμία στους κόλπους του κόμματος. Κυρίως ο Ράλλης και ο Σωτηρόπουλος αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση του με αποτέλεσμα ο σχηματισμός πλειοψηφίας να ναυαγήσει. Έτσι, προκηρύσσονται εκ νέου εκλογές.¹⁹⁹

Στις εκλογές αυτές η συντριπτική νίκη του Τρικούπη θα λησμονηθεί ένα χρόνο αργότερα, όταν την Άνοιξη του 1893 η κυβέρνησή του θα καθαιρεθεί από τον Γεώργιο. Στην πράξη αυτή οδήγησαν τόσο οι απύθμενες δυσκολίες που είχαν δημιουργηθεί από το ελληνικό χρέος, όσο και οι αγεφύρωτες σχέσεις των δύο ανδρών. Την παραίτηση Τρικούπη διαδέχτηκε η νέα κυβέρνηση Σωτηρόπουλου, ιδρυτικού, πάλι, μέλους του Τρίτου Κόμματος. Η ισχύς του νέου πρωθυπουργού αποδείχθηκε ισχνή ύστερα από τη πανηγυρική εκλογή τρικουπικού προέδρου της βουλής. Η επάνοδος του Τρικούπη στην πρωθυπουργία κράτησε πολύ λίγο, εφόσον οι επαχθείς συνθήκες που κυριαρχούσαν οδήγησαν στην κήρυξη πτώχευσης.²⁰⁰

Μία τρίτη ανάμειξη στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας θα μπορούσε να θεωρηθεί η αινιγματική εμφάνιση του πρίγκιπα Κωνσταντίνου στα συλλαλητήρια των δυσαρεστημένων πολιτών ύστερα από την οικονομική κατάρρευση. Η απογοήτευση

¹⁹⁷ Μαρωνίτη, ό.π., σ. 10

¹⁹⁸ Hering, ό.π., σ. 619-620

¹⁹⁹ Μαρωνίτη, ό.π., σ. 24-25

²⁰⁰ Hering, ό.π., σ. 620-623

της κοινής γνώμης πυροδοτήθηκε από την παρέμβαση του διαδόχου, που κατόπτιζε τη διάθεση του Γεωργίου²⁰¹, με αποτέλεσμα ο αρχηγός του Νεωτεριστικού Κόμματος να παραιτηθεί.²⁰² Μετά τη δεύτερη παραίτηση του Τρικούπη, ο βασιλιάς σχηματίζει υπηρεσιακή κυβέρνηση με τον Ν. Δεληγιάννη για να προκηρύξει εκλογές για τις 16 Απριλίου 1895.²⁰³

Το βέβαιο ήταν ότι με τις κινήσεις αυτές ο βασιλιάς απέκτησε δύο άσπονδους εχθρούς. Ο Τρικούπης και ο Δηλιγιάννης ήταν επιφυλακτικοί απέναντι στον θρόνο, και έριχναν απερίφραστα πλέον τα βέλη τους εναντίον του. Άλλωστε, κάθε φορά που ο βασιλιάς αυθαιρετούσε παρατηρούνταν ένας σημαντικός βαθμός συνεννόησης και αλληλεγγύης μεταξύ των δύο πολιτικών αντιπάλων.²⁰⁴

²⁰¹ Τρίχα, ό.π., σ. 534

²⁰² Μαρωνίτη, ό.π., σ. 25

²⁰³ Τρίχα, ό.π., σ. 536

²⁰⁴ Hering, ό.π., σ. 624

Συμπεράσματα

Οι επάλληλες κυβερνητικές αλλαγές αποδείκνυαν τη σαθρότητα της πολιτικής κατάστασης της χώρας. Κυβερνήσεις μηνών και στην καλύτερη των περιπτώσεων ενός έτους δεν επέτρεπαν να αντιμετωπιστούν οι σκόπελοι που ταλάνιζαν τον πληθυσμό. Η συχνή παρέμβαση του ανώτατου άρχοντα στην πολιτική σκηνή δυναμίτιζε την αποσάθρωση του συστήματος. Το φαύλο πολιτικό σύστημα του νεποτισμού και της αναξιοκρατίας του 19^{ου} αιώνα άλλαξε ριζικά, ύστερα από μια τομή στον κοινοβουλευτικό κόσμο: την ψήφιση της αρχής της δεδηλωμένης, που αποτέλεσε και τα θεμέλια του δικομματικού κανόνα στην Ελλάδα. Οι αυθαιρεσίες, πλέον, του βασιλιά σταμάτησαν και το τρικουπικό και δηλιγιαννικό κόμμα εναλλάσσονταν στην εξουσία για πολλά χρόνια. Τα μικρά κόμματα δεν μπορούσαν να κατέχουν τη στήριξη του Γεωργίου και συνεπώς την ικανότητα να σχηματίσουν κυβέρνηση και σταδιακά ενσωματώθηκαν στην τροχιά των δύο μεγάλων. Έτσι, από το 1885 και για μία δεκαετία μπορούμε να μιλάμε για το πρώτο δικομματικό σύστημα. Στην παγίωση αυτού του συστήματος μείζονα ρόλο έπαιξε η προπαγάνδα του Τύπου.

Εφημερίδες, όπως οι κομματικές *Ώρα* και *Πρωΐα*, αλλά και άλλες μικρότερης κυκλοφορίας, εκδίδονταν για να παρουσιάσουν τον παροξυσμό των εθνικών περιπετειών και κυρίως των εκλογικών αναμετρήσεων. Τις διακατείχε πάθος για τον προεκλογικό αγώνα, όπως φανερώνει η έντονη πολιτική αρθρογραφία και οι ελάχιστες λοιπές ειδήσεις στα φύλλα τους. Το ίδιο ενδιαφέρον έδειχναν και για την επομένη των εκλογών. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, η πολεμική ήταν δριμεία και θορυβώδης. Στόχευαν κατά κανόνα στα προγράμματα των κομμάτων και στα λάθη της απερχόμενης κυβέρνησης. Αυτό, φυσικά δεν σήμαινε πως δεν καυτηρίαζαν τους πολιτικούς που τα απάρτιζαν και ιδίως τους ηγέτες τους. Οι πομπώδεις τίτλοι συνοδεύονταν από αρνητικούς χαρακτηρισμούς γεγονός που πυροδοτούσε την ήδη έκρυθμη κατάσταση. Χαρακτηριστικό της εποχής ήταν τα στιχάκια και τα συνθήματα που βρίσκονταν διάχυτα στις σελίδες των εφημερίδων, έτοιμα προς χρήση των ψηφοφόρων στις διαδηλώσεις.

Από τη διεξοδική έρευνα του Τύπου προκύπτει ότι, οι τρεις νίκες του Δηλιγιάννη και οι δύο του Τρικούπη, την περίοδο 1885-1895, αποτέλεσαν την αρχή

και το τέλος του δικομματισμού. Η πενηντάχρονη Ελλάδα είχε πολλά ζητήματα να διαχειριστεί, τα οποία τα δύο αντίπαλα κόμματα πότε έλυναν και πότε αύξαναν. Η στάση τους για παράδειγμα απέναντι στο Κρητικό ή το Ανατολικό ζήτημα, καθόρισε την κατεύθυνση της ψήφου των πολιτών: σταθερά ήταν τα κόμματα, αλλά όχι και η προτίμηση της κοινής γνώμης, η οποία όταν ένιωθε προδομένη υποστήριζε σθεναρά τον αντίπαλο. Αποτέλεσμα, η κατίσχυση του ενός και ο αποδεκατισμός του άλλου.

Στο τέλος της πολιτικής του καριέρας ο Τρικούπης ανέφερε: «ότι επί είκοσι χρόνια αγωνίστηκε για να διορθώσει τα κακώς κείμενα και τελικά κανείς δεν αναγνώρισε του κόπους και τους αγώνες, κόπιασαν μάταια». Την ίδια περίπου μοίρα είχε και ο μεγάλος αντίπαλος, Δηλιγιάννης, λίγα χρόνια αργότερα. Ο θάνατος του πρώτου και τα γηρατειά του δεύτερου αποσύνθεσαν το δικομματικό οικοδόμημα. Η κοινή γνώμη επιζητούσε την αλλαγή: τα προβλήματα που αναπαράγονταν μεταξύ των δύο πολιτικών αρχηγών έπρεπε επιτέλους να επιλυθούν. Ήδη, μερικά χρόνια πριν, ο βασιλιάς -αθετώντας την αρχή της δεδηλωμένης- προσπάθησε να περιορίσει τον διπολισμό βοηθώντας πολιτικούς να δημιουργήσουν ένα τρίτο κόμμα, προφανώς όχι για να επιλύσει τα προβλήματα, αλλά για να τερματίσει την πρωτοκαθεδρία Τρικούπη-Δηλιγιάννη. Αν και οι τακτικές του έπεφταν στο κενό, ο πρώτος δικομματισμός της Ελλάδας είχε διαρραγεί.

Βιβλιογραφία

Α) Πρωτογενείς πηγές

Εφημερίδες

Αί Έκλογαί, Αθήνα

Ακρόπολις, Αθήνα

Άστυ, Αθήνα

Έθνική, Αθήνα

Έστία, Αθήνα

Έφημερίς, Αθήνα

Έφημερίς τῶν Συζητήσεων, Αθήνα

Έωθινή, Αθήνα

Καιροί, Αθήνα

Νέα Έφημερίς, Αθήνα

Παλιγγενεσία, Αθήνα

Πόλις, Αθήνα

Πρωΐα, Αθήνα

Σφαΐρα, Πειραιάς

Ώρα, Αθήνα

Β) Δευτερογενείς πηγές

Αλιβιζάτος Κ. Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα 2011

Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη & Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σσ. 349-377.

Βερέμης Θάνος & Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 32006.

Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου Κατερίνα, «Η ελληνική κοινωνία την εποχή του Χ. Τρικούπη», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984, σσ. 177-191.

Γαρδίκια Κατερίνα, *Χαρίλαος Τρικούπης, Προγραμματικές δηλώσεις, 1882*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία: Αθήνα 2010.

Δαφνής Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Κάκτος, Αθήνα 2019

Δερτιλής Γ. Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, τ. 1-2, Εστία, Αθήνα 42006.

Καλαφάτης Θανάσης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη & Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σσ. 293-306.

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019

Λούβη Λίνα, «Το εθνικό ζήτημα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 5, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Μαρωνίτη Νίκη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 5, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

Μπάλτα Νάση, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης, Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001

Μπάλτα Νάση, «Η περίοδος του Χαρίλαου Τρικούπη (1881-1895)», στο Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη & Χρήστος Χρηστίδης, *Θέματα ελληνικής ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αιώνας)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015

Μποχώτης Θανάσης, «Η κριτική του κοινοβουλευτισμού από τον Χαρίλαο Τρικούπη και τα εκλογικά νομοσχέδια του 1886», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη & Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σσ. 201-225.

Ριζάς Σωτήρης, «Το πολιτικό και το κομματικό σύστημα στην τρικουπική εποχή, 1875-1895. Συνέχειες και ασυνέχειες», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη & Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σσ. 153-162.

Τρίχα Λύντια, *Χαρίλαος Τρικούπης, Ο πολιτικός του «Τις παίζει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»*, Πόλις, Νοέμβριος 2020

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 52005.

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', MIET, Αθήνα 2008